

III. SELİM DÖNEMİ OSMANLI MALİYESİNDE ISLAHAT HAREKETLERİ

Hazırlayan : Filiz MANDACI

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Şenol ÇELİK

Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Tarih Anabilim Dalı,
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı için öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ
olarak hazırlanmıştır.

Edirne

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Şubat, 2007

ÖNSÖZ

Tarih araştırmacılara uçsuz bucaksız bir çalışma alanı sunar. Osmanlı Devleti tarihi de, bu devlet çok geniş bir zamana ve coğrafyaya yayılmış olduğundan aynı çalışma alanı bolluğunu yaratır. O yüzden danışman hocamın yaptığı teklif benim için belki de bir araştırmaya başlamanın en önemli merhalesinin kolaylıkla aşılmasını sağladı. Zira bu öneri çok çalışılmış olduğu su götürmez bir dönemin aslında çok da sınırlı sayıda tarihçinin çalıştığı bir bölümüne ışık tutmayı gerektiriyordu. Bir devletin ayakta durmasını ve mevcudiyetini devam ettirmesini sağlayan en önemli etken o devletin maliyesidir. Ekonomik zafiyet pek çok devletin ya da oluşumun tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl reformları da bu çeşit bir zafiyetin ortadan kaldırılmasına yöneliktir.

Biz bu reformların maliye ile ilgili kısmını mercek altına almayı kararlaştırdık. Pek tabii ki reformların bütünü gözden geçirilmeli, uygulamaların ve alınan kararların birbiriyle ilintili yönleri ortaya konmalı ve bunların içinde Osmanlı maliyesinin işleyişi, bu işleyişin aksayan yönleri, bunların iyileştirilmesi için alınan kararlar, sistemler bütünü ortaya konmalıydı. Malî yapıyı incelemek, devletin kuruluşundan incelenen döneme değin kurulan dengeleri anlamak ayrı bir mesai gerektirdi.

Çalışmanın başlangıcı için aldığımız tarih III. Selim'in tahta çıkışıyla başlar. Ancak o dönem yapılan reform çalışmalarını anlayabilmek için daha önceki sistemi de ortaya koymamız gerekir. Dolayısıyla plânamamız III. Selim öncesindeki dönem, ortaya çıkan problemler ve yapılan yenilik çalışmaları şeklinde oluştu. Çalışmamızın dönemi aynı zamanda Avrupa'da da büyük değişimlerin olduğu Fransız İhtilâli dönemine denk düşüyor.

Çalışmanın sonu için kabul ettiğimiz tarih de II. Mahmut'un tahta çıktığı 1808 tarihidir. Belirttiğimiz plâna giren olayları elden geldiği kadar açık ve anlaşılır şekilde anlatmaya çalıştık. Bu çalışmada önümüze çıkan güçlüklerden en önemlisi konumuzla ilgili yazılı kaynakların çok sınırlı sayıda olmasıdır. Çalışma dönemini layıkıyla yazabilmek için hatırı sayılır bir arşiv çalışması yapmak gerekti. Bu çalışmada, bu devir üzerine yazılmış eserleri, makaleleri, vesikaları kaynak kabul ettik.

Dönem ve o dönem yapılan reformlarla ilgili bilgiler arşiv vesikalarından kontrol edilmiştir. Ayrıca III. Selim dönemini çalışın çeşitli tarihçilerle görüşülerek değişik referans noktaları oluşturulmuştur. Çalışmamızla ilgili olabilecek yüksek lisans ve doktora tezleri taranmış ve plânımızın orijinaliği açısından kontrol edilmiştir. Bu araştırmanın bir yararı da gözden kaçmış olabilecek kaynakların tespit edilmesini kolaylaştırmasıdır. Çalışma alanlarımız da bu kaynaklara ulaşabileceğimiz çeşitli üniversite kütüphaneleri, millî kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmuştur. İnternet ortamı da vaktinde ulaşamadığımız belgelere ulaşmakta işimizi kolaylaştırmıştır.

Çalışmanın sunulabilecek düzeye gelmesinde öncelikle çalışma alanının belirlenmesinden başlayarak, kaynak yönlendirmeleri, her türlü bilginin paylaşılması ve çalışma hazırlama yöntemi konusunda bana çok önemli yardımlarda bulunan sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Şenol Çelik'e çok büyük bir minnetle teşekkür ediyorum.

Filiz MANDACI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
III. SELİM DÖNEMİNE KADAR OSMANLI DEVLETİ'NİN MALÎ DURUMU	11
A-Malikâne Sistemi ve Uygulamaları	14
B-İmdâd-ı Seferiye ve İmdâd-ı Hazariyye Uygulamaları	19
C-Malî Sorun-Askerî Sorun Etkileşimi	21
D-Esham Sistemi	27
II. BÖLÜM	
SAVAŞ DÖNEMİ VE MALÎ KRİZ (1787–1792)	34
A-Savaş Yılları	34
1-Malî Organizasyonda Aksaklıklar ve Ortaya Çıkan Sorunlar	38
2-Gelir Kaynaklarıyla İlgili Problemler	49
B-Savaş Sonrası Durum Değerlendirmesi	54
III. BÖLÜM	
MALÎ ISLAHAT GİRİŞİMLERİ	57
A-Gelir Sağlamaya Yönelik Islahat Çalışmaları	57
1-Vergiler ve Müsadere Gelirleri	57
2-İç Borçlanma	58
3-Dış Borç Girişimi	59
4-Paranın Tağşişi	61
B-Denemelerin Sonuçsuz Kalması Üzerine Başlayan Reformist Hareketler	64
1-Yayınlanan Islahat Lâyihaları	64
a-Süleyman Penah Efendi	64
b-Tatarcık Abdullah Molla	69
c-Mehmet Şerif Efendi	71
IV. BÖLÜM	
YENİ MALÎ POLİTİKALAR VE HAZİNENİN DURUMU (DEĞİŞİM DÖNEMİ)	73
1-İrâd-ı Cedid Hazinesi	74
a-İrâd-ı Cedid Hazinesinin Gelirleri	77
b-İrâd-ı Cedid Hazinesinin Giderleri	90
2-Tersane-i Âmire Hazinesi	95
SONUÇ	100
BİBLİYOGRAFYA	103
DİZİN	109

GİRİŞ

1789 yılında III. Selim tahta geçtiği zaman, XVIII. yüzyılda maruz kaldığı bütün yenilgilere rağmen Osmanlı İmparatorluğu halen Avrupa'nın en büyük devletlerinden biriydi. Balkan yarımadasının Tuna nehrinin güneyinde kalan kısmı, Anadolu ve Irak'tan Kuzey Afrika'ya kadar Arap dünyasının tamamı devletin sınırları içinde yer almaktaydı. Bununla birlikte devlet, çoğu yenilgilerle biten savaşlar, iç karışıklıklar, maliyenin sıkıntıya düşmesi gibi olumsuzluklarla da karşı karşıyaydı.

Halk bu kötü durumdan III. Selim gibi genç, kültürlü ve yenilik fikirleri taşıyan bir sultan sayesinde kurtulabileceği inancını taşımaktaydı¹. Büyük bir hizmet aşkıyla tahta çıkan III. Selim, devleti oldukça kötü bir durumda buldu. Bu problemlere çare arayan III. Selim daha önce başlamış olan savaşı zaferle neticelendirmek umuduyla mücadeleyi üç yıl sürdürmek zorunda kaldığından, önemli sayılacak reform hareketine girişemedi. Ancak çocukluk arkadaşlarının çoğunu mühim mevkilere getirerek reformcu bir ekip kurdu². Alınabilecek tedbirleri görüşmek üzere 16 Mart 1789 tarihinde, devlet ileri gelenlerinin iştiraki ile bir toplantı düzenledi. Toplantının gündemi, ülkedeki baskıları kaldırmak, haksızlıkları gidermek, adaleti sağlamak ve yaymak yolunda alınacak tedbirleri görüşmekti³. Toplantı sonunda III. Selim, herkese ayrı ayrı seslenip ilgililere her türlü tedbiri almaları talimatını verdi.

Rusya ve Avusturya ile harp eden ordunun eksikliklerinin giderilmesi ve yeni silah ve gereçle takviye edilmesi hususunda çok gayret gösterildi ise de, askerin disiplinsizliği sebebiyle beklenen başarı sağlanamadı. Neticede, önce Avusturya, sonra Rusya ile barış antlaşmaları imzalanarak savaşa son verildi⁴. Bu şekilde 1792'de barışın yeniden kurulması ve Avrupa'nın, Fransız İhtilâli'nin sorunlarıyla uğraşması, III. Selim'e, Osmanlı silahlı kuvvetlerini teknik, donatım ve eğitimde çağdaş Batılı

¹ Ahmet Cevat Eren, *Selim III'ün Biyografisi*, İstanbul 1964, s. 12–13.

² Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1982, s. 352.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, IV, İstanbul 1973, s. 239–240.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1987, s. 570.

orduların düzeyine getirme amacını taşıyan geniş çaplı bir reform planlamak ve kısmen uygulamak fırsatını verdi⁵.

III. Selim ilk olarak, örnek alınması düşünülen Avrupa'yı daha iyi tanıyabilmek için Avusturya ile barış yapılmasını müteakip Ebubekir Râtub Efendi'yi Viyana'ya gönderdi. III. Selim'in daha şehzadelikinden tanıyarak siyasî işlerinde kaleminden ve bilgisinden faydalandığı Râtub Efendi'nin görevi, Avusturya'nın bütün müesseselerini görüp tetkik etmek ve incelemelerinin neticelerini padişaha bildirmektir⁶. Padişahın yenilik fikirleri üzerinde kesin bir etki yaptığı bilinen sefaretnâme oldukça önemli konuları havi olup devletin kuvvet kazanmasının bağlı bulunduğu bazı şartlar da zikredilmiştir. Bu hususlar özetle şöyledir;⁷

- 1- Askerin çok düzenli ve itaatli olması,
- 2- Hazinesin zengin, tertipli ve daima dolu olması,
- 3- Vezirler, büyük devlet adamları ile memurların doğru, muktedir ve sadık kimseler olması,
- 4- Halkın huzur, refah ve himayesinin sağlanması,
- 5- Bu şartlar yerine getirildikten sonra bazı devletler ile ittifak ve yardım antlaşmalarının yapılması.

Söz konusu sefaretnâmeyi dikkatle inceleyen padişah, ıslahat öncesi çalışmalarının ikinci basamağı olarak, savaştan dönen ordunun henüz Silistre'de bulunduğu sırada, Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayunla, ulema ve devlet ileri gelenlerinin, devlet nizamı hakkında birer lâyhâ yazmalarını emretti. Fikirleri dolayısıyla kimsenin hatasının gözetilmeyeceği hatırlatılarak herkesin görüşlerini açıkça yazmasının istendiği bu emirde, lâyhâ ların incelenerek yeni kanunların yapılacağı ve bundan sonra bu kanunlar çerçevesinde hareket edileceği bildirilmiştir⁸. Padişahın devlet adamlarından ıslahatlarla ilgili rapor istemesinin bazı mühim sebepleri vardı. Bunların başında, onun danışmaya çok önem vermesi ve bu sayede devlet ve din

⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1970, s. 57.

⁶ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara 1987, s. 154–156.

⁷ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 590.

⁸ *Aynı eser*, VI, s. 5–6.

hakkında daha isabetli kararların alınabileceği inancı gelmektedir⁹. Öte yandan tahta yeni geçen ve İstanbul dışına çıkmayan padişah, çeşitli görevler vesilesiyle ülkeyi gezen ve devletin durumunu iyi bilen bu insanların görüşlerinden istifade edecek, aynı zamanda ıslahat ekibini de bu suretle seçebilecekti. Asıl beklediği fayda ise, bu güç ve tehlikeli yenilik işinde yalnız kalmamaktı¹⁰. III. Selim'in bu derece tedbirli davranması, onun kendinden önce yapılmak istenilen ıslahat hareketlerini incelediği ve gerçekleştireceği yeniliklerin devamı için her türlü olumsuz ihtimalleri dikkate alıp, ona göre hareket ettiğine işaret etmektedir.

O güne kadar yapılan yenilik faaliyetlerinin devleti eski kuvvet ve kudretine kavuşturmadığını gören III. Selim, yalnız askerî sahada değil, devletin bütün müesseselerinde düzenleme yapılması gerektiği düşüncesinde idi. Bundan dolayıdır ki devlet adamlarının da tavsiye ve görüşleri doğrultusunda büyük bir reform hareketine girişmiştir. Bu bakımdan onun saltanatı yenilik devrinin başlangıcı sayılmıştır. İlk defa Fazıl Mustafa Paşa tarafından imparatorluğa verilen iç düzen için kullanılan Nizâm-ı Cedîd tabiri, Osmanlı Devleti'nde mevcut siyasî ve idarî bir nizâmın yerine yenisinin konulması manasını ifade etmiştir. Sonra da, III. Selim tarafından girişilen bütün ıslahat hareketlerini ifade etmek için kullanılmıştır¹¹.

Padişahın emrine uyararak devlet düzeni hakkında lâyiha sunanlar, başta Sadrazam Koca Yusuf Paşa olmak üzere 22 kişidir. ıslahat raporları, Koca Yusuf Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında istenmiş, takdimi ve incelenmesi ise yeni sadrazam Melek Mehmed Paşa zamanında (1792–1794) olmuştur¹². Lâyiha lar incelendiğinde üç ana görüşün ortaya çıktığı anlaşılır. Buna göre;

- 1- Kanunî Sultan Süleyman devrindeki kanun ve nizâmlara dönüldüğü takdirde ordunun düzeleceğine inanan ve kendilerine *muhafazakâr* diyebileceğimiz grup.
- 2- Avrupa savaş usullerini ve talimlerini “eski kanun ve nizâmdır” diye kabul ettirmek isteyen, kendilerine *te'lifçi* diyebileceğimiz grup.

⁹ Aynı eser, s. 6.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizâm-ı Cedid, 1789–1790*, Ankara 1988, s. 21.

¹¹ Tayyip Gökbilgin, “Nizam-ı Cedid”, *İA*, IX, s. 310.

¹² *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 6.

3- Yeniçerilerin asla ıslah edilemeyeceğine inanarak, yeni bir askerî ordu kurulmasını savunan ve kendilerine *inkılâpçılar* diyebileceğimiz grup¹³.

Bu arada, yapılacak reformlarla ilgili olarak yabancı uzman subayların fikirlerinden de istifade edildiği bilinmektedir. Altı ay süreli temel eğitim ve silah sistemleri üzerinde önerileri bulunan Brentano yanında, isimleri bulunan lâyiha sahipleri arasına girmemiş başkaca Fransız uzmanlarının da varlığı tesbit edilebilmektedir ve bu danışma sürecinin ileriki senelerde de devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁴.

Takdim edilen ıslahat lâyiha larını inceleyen III. Selim, raporların değerlendirilerek bir ıslahat programının hazırlanması için 10 kişiden oluşan bir komisyon kurdurmuş ve başkanlığına devrin ilim adamlarından İbrahim İsmet Bey'i getirmiştir. Komisyonun hazırladığı reform programı 72 maddeden ibaretti. Bu programda, askerî alanda olduğu gibi, idarî, mülkî, ticarî, sosyal ve siyasal alanlarda yapılacak reformlar yer almaktaydı¹⁵.

Islahat lâyiha larında, mevcut askerî ocakların kötü durumuna işaret edilmiş olmakla beraber, bu ocakların tamamen kaldırılması lehinde fikir yürütülmemiştir. Zaten kendi başına bir güç durumunda olan bu ocaklara karşı mücadele başlatmak mümkün olmadığına göre, bunların ıslah edilerek faydalı hale getirilmeleri düşünüldü. İlk iş olarak Yeniçeri Ocağı mensupları için haftada birkaç gün talim ve terbiye mecburiyeti ihdas edildi. Herhangi bir hadiseye meydan vermemek için bu ocakta yapılacak ıslahatın tatbikinde çok dikkatli davranılmıştır. Önce Yeniçeri ağasına gönderilen bir emirle, ocağın eski kanunu gereğince yeniçerilerin sefer harici zamanlarda da talim ve terbiye ile meşgul olmaları hatırlatılıp her sene Hidrellezden Kasım'a kadar belirlenen yerlerde savaş talimleri yapmaları bildirildi. Bu hususun İstanbul dışında bulunan bütün yeniçerilere tatbik olunması da emredildi¹⁶.

¹³ Sipahi Çataltepe, "III. Selim devri askerî ıslahatı Nizâm-ı Cedîd Ordusu", *Osmanlı*, VII, (Ankara 1999), s. 242.

¹⁴ Kemal Beydilli, "Islahat", *İA.*, XIX, s. 177.

¹⁵ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 43-44.

¹⁶ *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 295-308.

Alınan diğer tedbirler çerçevesinde yeniçerilerin sayısı yarı yarıya, 30 bin kişiye indirildi. Eyalet valilerinden maiyetlerindeki gençlerden yedek asker yetiştirmeleri istendi. Yalnızca yeteneği olan asker çocukları, askerlik mesleğine girebiliyordu. Yeniçerilere yeni Avrupa tipi silah ve cephane verilmesine çalışıldı. Her alaya da eğitmen olarak sekiz eğitilmiş tüfekli er verildi. Uygulanan bu değişikliklere karşılık olarak eski borçları ödendi, aylıkları yükseltip zamanında ödenmeye başlandı. Kışlaları yeniden inşa edilip genişletildiği gibi subaylarına da özel armağanlar ve iltizamlar verildi¹⁷.

Yeniçeri ocağı dışında kalan Humbaracı, Lağımçı, Arabacı ve Topçu ocakları için de yeni kanunnâmeler yapıldı. Bunlara göre bu ocaklar ordunun teknik sınıflarını teşkil edecekti. Ocaklara, rica, iltimas ve tavsiye ile nefer alınmayacak, erler evlenmeyecek, bunların ve zabitlerinin terfilerine, mesleklerinde gösterecekleri kabiliyet ve bilgileri esas teşkil edecekti. Bütün kumbaracı efradı İstanbul'da oturacak, talim ve terbiye ile meşgul bulunacaklardı. Ordunun ıslahı hakkında yapılan görüşmeler neticesinde, Levend Çiftliği'nde az sayıda nefer toplatılarak; bunların yabancılar tarafından eğitilmesine karar verilmiş ve tatbikine girişilmiştir. Böylece talimli askerin çekirdeği teşmil edilmiş oldu. Talimli askerle meşgul olmak üzere bir *Talimli Asker Nezareti* kuruldu. Talimleri görmeye giden padişah, askerin silah kullanmadaki maharetini ve hızını görünce sevinmiş ve sayılarının arttırılmasını düşünmüştür. Bunun için de *Nizâm-ı Cedîd* ismini taşıyacak bu askerlere yeniçerilerden genç olanların da katılmasını istedi ise de yeniçeriler buna yanaşmadılar. Bunun üzerine III. Selim, *Nizâm-ı Cedîd*'in ayrı bir ocak olarak kurulmasını emretti. Ancak devlet adamları mevcut ocakların dışında bir ocağın kurulmasını tehlikeli buldular. Bunun üzerine III. Selim, *Nizâm-ı Cedîd*'in Bostancı Ocağı'na bağlı *Bostancı Tüfenkçisi* adıyla kurulmasını kabul etmek zorunda kaldı.

Bu yeni ortamın kurulmasından sonra, yeniçerilerle halkın sempati ve güvenini, hiç olmazsa bunların teşkilâta zarar vermemelerini sağlamak gerektiğinden devlet propaganda yollu tedbire başvurdu. Teşkilâtın kurulma sebepleri ve gereği hakkında özellikle Rus tehlikesinden söz edilerek İstanbul'un savunulmasında bu her an hazır

¹⁷Stanford Shaw, *Aynı eser*, s. 353–354.

talimli askerin lüzumu hakkında duruldu¹⁸. 1796 yılında yayınlanan ek nizamnâmelerle Nizâm-ı Cedîd'in Anadolu ve Rumeli'de de tatbik edilmesi ve böylece teşkilâtın geliştirilmesi düşünüldü. Anadolu'da Konya, Kayseri ve Ankara gibi büyük merkezlerde bu yeni teşkilât kuruldu ve başına da Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa getirildi. Bundan başka, Nizâm-ı Cedîd'in mevcudu İstanbul ve Anadolu'da çoğalmaya başladı. Bu askerin yetiştirilmesi için padişah tarafından Selimiye Kışlası yaptırıldı¹⁹.

1802-1805 yılları arasında Kütahya, Bolu, Sivas, Çankırı, Kastamonu, Amasya, Tokat ve Ankara sancaklarında Nizâm-ı Cedîd bölükleri teşkil edilmiştir. Ayrıca Anadolu ve Karaman vilâyetlerinin kapsamına giren diğer sancaklardan da asker tahrir edilip talim için Levend Çiftliği ve Üsküdar'da bulunan kışlalara gönderilmiştir. Sonradan Nizâm-ı Cedîd askerinin bir kanunnâmesi hazırlanmış ve askerlerin uymaları gereken kurallar çok ayrıntılı olarak belirtilmiştir²⁰.

Bir taraftan yeni usulde asker yetiştirmeye çalışan III. Selim, diğer taraftan ordunun dayanak noktasını teşkil eden müesseselerin ıslahına gayret etti. Topun önemli bir silah olması, Tophane'ye önem verilmesini gerektirmekteydi. Padişah, ilk iş olarak Tophane'yi gereksiz para alan acezeden kurtararak burayı bir kanunnâmeye bağlamıştır. İsveç, İngiltere ve Fransa'dan top ve yuvarlak dökümcülüğünde mahir ustalar getirildi. Ocaklar ıslah edilerek Fransız topları ebadında yeni sahra topları döküldü, top kundakları yapıldı.

Bu iyileştirme faaliyeti baruthaneye de teşmil edildi. Çünkü barut ihtiyacını karşılayacak olan İstanbul, Selanik ve Gelibolu'daki tesislerde hem az miktarda, hem de kalitesiz barut imal edilmekte idi. Son elli yıl içinde yapılan savaşlarda İngiltere ve Hollanda'dan pahalıya satın alınan barut kullanılmıştı. İlk yapılan iş mevcut baruthanelerin yıkılmaya yüz tutmuş olan binalarının tamir ettirilmesi olmuştur²¹. Nisan 1794'te Baruthane Nazırlığı kurularak bütün baruthaneler buraya bağlandı ve eski defterdar Mehmed Şerif Efendi nazır olarak görevlendirildi. Şerif Efendi, Bakırköy

¹⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1947, s. 65-66.

¹⁹ Stanford Shaw, *Aynı eser*, I, s. 355.

²⁰ Musa Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedid Ordusunun teşmili ve Nizam-ı Cedid Askerî Kanunnâmesi", *Belleten*, XXXVI/141, Ankara 1972, s. 3-5.

²¹ *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 104.

Baruthanesi'nde iyi ve kaliteli barut yapılmasını sağladıktan başka cami, padişah kasrı ve daha birçok bina yaptırarak burayı büyük bir tesis haline getirmiştir. Bu arada Azadlu Baruthanesi kuruldu²². Azadlu'nun kurulmasından dört yıl sonra 1800 yılında Gelibolu ve Selanik baruthaneleri kapatıldı²³.

Padişaha sunulan raporlar içinde donanmaya temas edenler ve deniz kuvvetlerinin ıslah edilip noksanlarının giderilmesini lüzumlu görenler de vardı. Aslında donanma çok perişan bir vaziyette olduğu gibi, tersanelerin de çoğu çalışmıyordu. Kısaca, deniz kuvvetleri içinde her türlü düzensizlik hüküm sürmekteydi. Bu durumu dikkate alan padişah, bahriye ıslahatına tersaneden başlanmasını uygun görmüş ve “*tersane nizamı*” adlı bir kanun çıkarılarak kaptanından erine, bütün personelin disiplin altına alınması, gemilerin temiz ve bakımlı tutulmaları sağlanmıştır. III. Selim bahriyede yapılacak işlerin başına Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'yı getirdi. Kanunnâme çerçevesinde hareket eden paşa zamanında, mevcut harp gemileri, büyük ve küçük diye iki sınıfa ayırdı, kaptanlar sınava tâbi tutularak ehliyetsizler ayıklandı. Tayinlerde yalnız liyakate bakılması, iltimas ve ricanın asla dikkate alınmaması prensibi kabul edildi. Bu arada personelin talim ve terbiyesiyle ilgili tedbirlere de başvuruldu²⁴.

1795'te Deniz Mühendishanesi'nde bir inşaiye dairesi açıldı. Burada öğrenciler gruplar halinde hesap, hendese, resim ve gemi resimleri dersleri gördükleri gibi, Cuma günleri hoca nezaretinde gemi inşa edilen tezgâhlara gidip gemi yapımı hakkında bilgilendirilmekteydiler. Yine bu yılda gemi hocalarına mahsus harita ve gemi idaresi hakkında derslerin okutulmasına başlandı²⁵. Bahriye alanında gerçekleştirilmek istenen yenilik faaliyetleri, çoğunluğu Fransız olmak üzere Batılı mütehasıs ve uzmanların nezaretinde yürütülmüştür. Kurum ve müesseseler bu uzmanlara kayıtsız şartsız teslim edilmemiş, yanına verilen bir takım kabiliyetli gençlerin de yetişmelerine zemin hazırlanmıştır. Özellikle tersanede birçok Türk mimarın görevli olduğu bilinmektedir²⁶. Bu titiz çalışmalar neticesinde kısmen veya tamamen durmuş olan 15 tersane faaliyete geçirildi, Selimiye Kalyonu ile birlikte bu tersanelerde 45 parça gemi inşa edildi.

²² Semavi Eyice, “Baruthane”, *İA*, V, s. 184.

²³ Mübahat S. Kütükoğlu, “Baruthâne-i Âmire”, *İA*, V, s. 5.

²⁴ *Tarih-i Cevdet*, V, s. 235.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 508–509.

²⁶ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu(1789–1867)*, İstanbul 1985, s. 46–50.

1804'te çıkan bir kanunnâme ile tersane ve donanma işlerinde girişilen reform hareketlerinin daha planlı bir şekilde ele alınması sağlanmıştır. Nitekim kanunnâme gereğince teşkil edilen Bahriye Nezareti ile Kaptan Paşa'nın görevleri birbirinden ayrılarak yeni görevleri belirlenmiştir. Bu kanunnâme ile kurulan Umur-ı Bahriye Nezareti görevine eski Paris sefiri Esseyid Ali Efendi tayin edilmiştir²⁷.

Bu devirde bahriye görevleri içinde derecelendirmeye gidilmiştir. Bu sıralamaya göre, Kaptanpaşa'dan sonra tersane emini, tersane kethüdası, liman reisi, tersane kâtibi ve tersane defter emini gelmekteydi. Kaptanlar ise sancak kaptanları, süvari kaptanlar ve mülâzım kaptanlar olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır.

Askerî sahada gerçekleştirilen ıslahatlara paralel olarak, idarî alanda yapılması düşünülen yeniliklerin uygulanması için harekete geçildi. III. Selim tahta çıktığında mülkî idareyi tam bir anarşi içinde bulmuştu. Bunun en önemli sebebi, idarecilerin ehil olmayanlar arasından seçilmesiydi. Vasıfsız idarecilerin görevli olmadıkları yerlerde ortaya koydukları adaletsiz idare devletin bölgedeki gücünü azaltmaktaydı.

III. Selim ilk iş olarak imparatorluğu 28 eyalete ayırmak suretiyle idarî taksimatı yeniden düzenlemiş, eyaletlere bağlı liva ve kazaları da yeniden tespit edip vezirlerin sayısını buna uydurmaya çalışmıştır. 1793 yılında çıkarılan “*Derbeyân-ı Nizâm-ı Hâl ve Vüzerâ-yı Nizâm ve Mirmiran- Kirâm*” adlı kanun ile vezirlerin, eyalet paşalarının bundan böyle liyakatli kimseler arasından seçilmesi ve eyaletlerde devlet otorite ve nüfuzunun kuvvetlenmesi, böylece halkın huzur ve rahatının sağlanması hedeflenmiştir. Vezirlik rütbesinin bir kimseye verilmesi hakkı padişah ve sadrazama verilmiş olup vezirler ve Beylerbeyilerin memuriyet yerlerinde en az üç, en fazla beş yıl görev yapmaları esas kabul edilmiştir. Yerlerinde beş seneyi geçmiş olanlar beş seneyi geçse de göreve devam edeceklerdi²⁸. Bu tayin şartları diğer önde gelen idareciler için de geçerli olacaktı. Mahalli belediye ve muhtarlık işleriyle ilgilenen âyânların yine halk tarafından seçilmesi uygun bulunmuştur.

²⁷ Aynı eser, s. 70.

²⁸ Vezaret kanunnamesi için bkz. *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 301–304.

Öte yandan kadıların görevlerini liyakatle sürdürebilmeleri için de gerekli tedbirler alındı. Kadılar şer'i mazeretleri olmadığı müddetçe görev yerlerine gitmemezlik edemeyecek, arpalıklarına gönderecekleri naipleri namuslu kimselerden seçeceklerdi. Bu şartlara uymadıkları takdirde meslekten çıkarılacakları gibi ağır cezalar da verilecekti.

Mülkî idare ile bağlantılı olup son zamanlarda çok bozulmuş olan tımar ve zeametlerin ıslahı için de kanunnâme hazırlanmıştır. Buna göre; alay beyleri ünvanı ile tanınan tımar ve zeamet sahipleri bundan böyle muktedir, sadık ve tecrübeli kimseler arasından seçilecekler, bir kusurları görülmeden azledilmeyeceklerdi. Her üç yılda bir genel yoklama yapılması ve yoklama sırasında kendi sancağında olmayan tımar ve zeamet erbabının tımarının elinden alınması prensibi kabul edilmiştir.

Kuruluşundan itibaren yabancı devletlerle siyâsî münasebet kuran Osmanlı Devleti, çeşitli işler vesilesiyle bu ülkelere elçiler gönderir ve bu elçiler işleri bitince geri dönerlerdi. Avrupa devletler dengesini yakından takip ederek gelişmelerden faydalanmanın lüzumunu fark eden III. Selim, Avrupa'da dost devletler nezdine birer ikamet elçisi göndermeyi uygun buldu. Tespit edilen esaslara göre, Avrupa'da üç yıl kalmaları kararlaştırılan ikamet elçileri beraberlerinde Rum tercümanlardan başka, sır kâtibi ve maiyet memuru sıfatıyla Müslüman kişiler de götürebileceklerdi. İlk Osmanlı elçisinin Paris'e gönderilmesi düşünülmüşse de Fransız İhtilali'nin şiddetlenmesi dolayısıyla bundan vazgeçilmiş ve İngiltere'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Büyük elçi rütbesiyle İngiltere'ye gönderilen Yusuf Agâh Efendi, 1793'te maiyetiyle birlikte İstanbul'dan Londra'ya gitmiştir²⁹.

Avrupa'da, Osmanlı ikamet elçiliklerinin kurulması Batıya açılmış kapılardan biri sayılmıştır. Gerçekten bu elçilikler Türk toplumunun Batılılaşmasına üç yoldan yardım etmişlerdir. Bu dönemde gerçekleşen hizmetlerden ilki, Batı'yı tanıyan devlet adamlarının yetişmesine imkân vermeleri, ikincisi, Batı'dan asker ve sivil mütehassıslar getirilmesine vasıta olmalarıdır. İlk elçiler yurda dönüşlerinden sonra önemli vazifelerde bulunarak devlet idaresi ile ilgili yenileşme çabalarında padişaha destek

²⁹ Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1988, s. 9.

olmuşlardır. Öte yandan bu elçilerin gittikleri memleketin siyaseti, diğer devletlerle olan münasebetleri, kültür ve medeniyetleriyle ilerleme ve gelişmelerini sağlayan hususları inceleyerek yazmış oldukları sefaretnâmeler, Türk siyasî tarihi için önemli birer kaynak olmuştur. III. Selim, bunlar sayesinde Avrupa devletlerinin siyasî görüşlerine vakıf olmuş, Avrupa denge siyasetinden faydalanarak başarılı sayılabilecek bir dış siyaset takip etmiştir³⁰. Başarılı bir dış siyaset uygulamaya gayret eden III. Selim, iç siyasette de aynı gayreti göstermiştir. Meşvereti, devlet idaresinde esas olarak kabul eden padişah, iç siyasetle ilgili işlerinde meşveret meclisinin kalabalık olmasına önem vermiştir. Meşveret meselesine ehemmiyet vermesi, esasında başlıbaşına bir ıslahat hareketidir. Padişahın şahsi görüş ve düşüncelerini bir tarafa bırakarak meşverette verilen kararları aynen kabul etmesi, bir dereceye kadar meşruti hükümdar durumunu almış olduğunu gösteriyor³¹.

Bütün bu izahatlardan anlaşılacağı üzere III. Selim tarafından gerçekleştirilen ve adına Nizâm-ı Cedîd denilen köklü yeniliklerin temel hedefi, devletin sarsılan otorite ve itibarının yeniden kazandırılması için, aksayan müesseselerde varsa uygun değişiklikler yapılması ve bu suretle devleti Avrupa devletleri zümresine dâhil etmektir. Bu uğurda sarf edilen gayret ve fedakârlıklar, önemli ilerlemelerin sağlanmasına zemin hazırlamıştır.

³⁰ Sefaretnameler hakkında geniş bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1987.

³¹ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 148–149.

I. BÖLÜM

III. SELİM DÖNEMİNE KADAR OSMANLI DEVLETİ'NİN MALÎ DURUMU

Osmanlı malî sistemi, birbirine destek veren üç ayaklı bir yapıya sahiptir ki bu mekanizmayı bir sacayağına benzetebiliriz: Merkezî hazine, tımar alanları ve padişah hazinesi. Bu sistem bir ayaktan diğer ayağa ufak oynamalar yaparak hassas bir denge oluşturur. Merkezî devlet hazinesi dediğimiz Hazine-i Âmire; devletin arazi ve nüfus büyüklüğü doğrultusunda toplanan vergi hâsılatından müteşekkildir¹. Bu hazineye ülke içinde oluşan ve tahsili gereken tüm fiskal gelirler girmez, yalnız Havass-ı Hümâyun adı verilen yerlerden tahsil olunan gelirler intikal ederdi. Bu hazineyi devlet, merkezdeki ordunun maaşlarının ödenmesi donanımı için kullanırdı. Gelirlerin kalanı ile sarayın masrafları karşılanırdı.

Has, tımar ve zeamet bölgelerinin vergi tahsilâtı devletin çeşitli asker ve memurlarına mahallinde tahsis olunmuştu². Bu sayede devlet merkezde direkt nakdî maaş ödemekten kurtuluyor ve birtakım işlemlerle uğraşmıyordu. Merkezî hazinedeki sistem ile nasıl Kapıkulu Ocaklarının maaşları veriliyorsa, tımar bölgelerinde de tımarlı sipahilerin ihtiyaçları karşılanıyordu.

Sistemdeki üçüncü sacayağı “İç hazine” dediğimiz padişahın özel hazinesidir. İmparatorluktaki bazı önemli gelir kaynakları doğrudan doğruya bu hazineye tahsis edilmiştir³. Sultan vakıfları da sıkışık dönemlerde iç hazinenin gelir kaydettiği varlıklardan sayılabilir. Vakıfların her ne kadar kendilerine has dokunulmazlıkları varsa da Osmanlı maliyecileri onları potansiyel bir güç olarak görmekteydi⁴.

Osmanlı maliyesi sıkışık dönemlerinde bu üç temel ögede ufak denge oyunları oynuyor ve sıkıntılar halledildikten sonra denge yeniden kuruluyordu. Ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan uygulamaların dozu kaçırılmaya başlanmış, Osmanlı devletini yeni bunalımlara sürükleyecek bazı açmazlara sokmuştur. XVII.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 319.

² Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, *İA*, XII/1, s. 286.

³ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 35.

⁴ Yavuz Cezar, *XVII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul 1986, s. 28.

yüzyılın ilk yarısında yapılan ayarlamalar hep bir takım şartları haiz yapıldı. Osmanlıda malî denge iki önemli varsayım üzerine kurulmuştu: 1- Savaşlar hep kazanılacak, 2- Savaş masraflarının nakden finansmanı gibi bir sorun gündeme gelmeyecek.

Şartlardan ilki yani tımar sistemi üretici nüfusu yıllarca cephede tutabilecek uzun süreli ve sonuçsuz savaşların olabileceğini dışlayan bir düşünce üzerine oturmaktaydı⁵. İkinci şart Osmanlı bütçeleriyle ilgilidir. Bu bütçeler yapı olarak statiktirler, imparatorluğun büyüklüğüne oranla gelir-gider kapasiteleri çok küçüktür ve Osmanlı bütçesinin kendi öz gelirleriyle beklenmedik ve olağandışı giderleri karşılayacak esnekliğe sahip değildir⁶. Savaşların gelir değil masraf kapısı olması ve bu masrafların merkezî hazineye yüklenmeye kalkılması halinde Osmanlı bütçelerinin açık vermeye yatkın bir yapıya sahip olduğu anlaşılır.

Öte yandan Osmanlı Devleti savaşlı yıllarda gerekli çeşitli malzemeyi aynî ve nakdî yükümlülükler halinde halktan sağlamaya yönelik bir sistem geliştirmiştir. Bunların yanısıra “*ordu hazinesi*” adlı bir kurumun ortaya çıkması da Hazine-i Âmire'nin savaşlarla ilgili olağandışı gelir ya da giderleri dışlamasına neden olmaktadır.

Yeni dünyanın keşfinden sonra tüm Akdeniz dünyasını ve bu arada Osmanlı Devletini de etki alanına alan değişimler başladıktan sonra, Osmanlı malî sistemini çıkmazlara sokacak süreç de başladı⁷. Bir yandan enflasyonist baskılar, öte yandan ticaret yol ve dengelerindeki değişmeler, nüfus artışı gibi sorunlar kurumlar bazında yeni ayarlamalar gerektiriyordu. Savaşlar artık eskiye oranla daha uzun sürüyor ve masraflı oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu eski sistemi bozmadan yeni dengelerin nasıl kurulabileceğinin yollarını aradı. İç hazine destek verecek olsa padişahın otoritesi zayıflayarak bir otorite boşluğu doğabilirdi. Tımar alanlarının Hazine-i Âmire lehine daraltılması ise eyalet ordusunun zayıflamasına neden olabilirdi. Bu da göze

⁵ A. Tabakoğlu, *Aynı eser*, s. 208.

⁶ A. Tabakoğlu, “XVII ve XVIII. yüzyıl Osmanlı bütçeleri”, *İFM*, XLI/1-4, (İstanbul 1960), s. 394.

⁷ Nihat Falay, *Maliye Tarihi*, İstanbul 1989, s. 71.

alınamazdı. Çünkü merkezdeki ordu o kadar güçlü değildi⁸. Yeni yeni sistemler oluşturmadan askerî güçlerden birinin diğeri aleyhine ihmal edilmesi tehlikeli bir durumdur.

Osmanlı maliyecileri klâsik sistemi göz ardı edememişler ve mevcut sistem içinde fiskal gelirlerin paylaşımıyla ilgili ayarlamalar yapmakla yetinmişlerdir. 18. yüzyılda bu o derece abartıldı ki sistem zora girdi⁹. Savaşlar bunalımın kaynağı oldu. Osmanlı Devleti'nin klasik malî sistem ve dengesi, çeşitli sarsıntı ve yıpranmalara rağmen 17. yüzyılın ikinci yarısına dek ayakta kalabildi ve bu dönem içerisinde merkez ve taşra orduları cephede gerekli işbirliğini gerçekleştirerek, savaşların çoğunlukla lehte sonuçlanması sağlandı. Fakat 1645'te başlayan Girit isyanıyla birlikte savaşların niteliğiyle ilgili yepyeni bir döneme girildi. Artık uzun ve masraflı savaşlar dönemi başlamıştı. Nitekim 1645'te başlayan Girit savaşı 25 yıl sürdü ve ancak 1669'da sonuçlandı. Yüzyılın ortasında baş gösteren Erdel isyanı yıllarca Osmanlı Devletini uğraştırdı ve sonunda Osmanlı Devleti, Avusturya ile savaşa girdi (1663). 1672 ise Lehistan ile savaşların başlangıcı oldu ve bu savaşlar 1676'ya kadar sürdü. 1678–81 arasında Ruslarla savaşlar yapıldı. 1683 yılında ise Avusturya ile yeniden başlayan savaş Rusya, Lehistan ve Venedik'in karışmasıyla iyice büyüdü ve Osmanlı ordularının peşpeşe bozgunlarından sonra ancak 1699'da Karlofça Antlaşması'yla noktalanabildi¹⁰.

Bu savaşlarla birlikte Osmanlı malî sistemindeki aksaklıklar da belirgin bir biçimde su yüzüne çıkmaya başladı. Nitekim XVII. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı maliyecileri daha önce karşılaşmadıkları bir tarzda kronik bütçe açıklarıyla karşılaşmaya başladılar¹¹. Gerçekten bu döneme ait olup, tamamı ya da yalnız sonuç rakamları yayımlanmış Osmanlı bütçelerine bakıldığında, bunların hepsinin şu veya bu düzeyde açıkla sonuçlanmış oldukları görülmektedir¹².

Bütçe sorunu kronikleşmesine rağmen Osmanlı maliyecileri sorunu yine aynı sistem içinde kalarak çözümlenmeye, daha doğrusu atlatmaya çalışıyorlardı.

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1988, s. 5.

⁹ Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 43.

¹⁰ Bu savaşların ayrıntıları için, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1988.

¹¹ A. Tabakoğlu, Aynı makale, s. 396–397.

¹² Ömer Lütfi Barkan, "1070–71(1660–61) tarihli Osmanlı bütçesi ve bir mukayese", *İFM*, XVII/1–4 (İstanbul 1960), s. 304–347.

Başvurdukları yöntemler iç hazineden istikraz talebi, paranın tağşişi gibi şeylerdi¹³. Bunlar yeterli olmayınca da ülke zenginleri ve devlet ricalinden “*imdâdiyye*” adı altında cebri iç borçlanmaya başvuruluyordu¹⁴. Fakat yüzyılın sonu yaklaşırken artık farklı bazı şeyler yapılması gerektiği de anlaşılır olmuştu. Sonunda, 1695 yılında yepyeni bir uygulama başlatılarak, hazinenin nakit gereksinimine çare olabilecek yeni bir yol bulundu. Bu malikâne sistemi idi.

1- Malikâne Sistemi ve Uygulamaları

Malikâne sistemi mukataa adı verilen ve Hazine-i Âmire’ye bağlı gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf etme yetkisiyle özel kişilere satılması esasını getirmekteydi¹⁵. Mukataayı satın alan kişi hazineye önce “*muaccele*” adı verilen yüklü bir para ödüyor ve her yılda “*mal*” diye anılan küçük bir meblağı yıllık vergi halinde hazineye yatırıyor. Bunlara karşılık mukataanın hâsılatı, hayatta olduğu sürece malikâneciye ait olmaktadır. Devlet ancak malikânecinin ölümü üzerine o mukataayı yeniden ele geçirebilecek ve o zaman isterse başka birine satabilecekti¹⁶.

Malikâne sisteminin ihdasından önce mukataalar iltizama veya emanete verilerek vergiler tahsil olunurdu. Bu usullerle yapılan tahsilâta hazineye girecek vergi hâsılatı haliyle ya bir yıl içinde tahsil edilebilecek vergi miktarı ile ya da iltizam bedeli ile sınırlı kalırdı¹⁷. Oysa malikâne sisteminde mukataanın ilk satış bedeli olan muacceleler o mukataanın yıllık hâsılatının çok üzerinde bir meblağ olduğundan, bu uygulama sayesinde adeta ileriki yıllara ait vergilerin de bir seferde hazineye girmesi sağlanmış oluyordu¹⁸. İhtiva ettiği ilkeler bakımından malikâne uygulaması gerçekten Osmanlı maliyesinin dertlerine çare olabilecek özellikler taşımaktaydı. Bir kere her yıl değişen ve uzun vadede mukataanın verimliliği ile pek ilgilenmeyen mültezimle karşılaştırıldığında, malikâneçilerin kendi menfaatleri gereği vergi kaynaklarının uzun

¹³ Halil Sahillioğlu, “Sıvış yılı buhranları”, *İFM*, C.XXVII/1–2, (İstanbul 1969), s. 97.

¹⁴ Yavuz Cezar, “Osmanlı maliyesinde XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki “*imdâdiyye*” uygulamaları”, *İ.Ü.Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (İstanbul 1984), s. 69–102.

¹⁵ Mehmet Genç, “Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, (Ankara 1975), s. 97.

¹⁶ BOA, *MAD*, nr.12 372, s. 4.

¹⁷ M.Genç, Aynı makale, s. 98.

¹⁸ Malikâne sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için, Mehmet Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi*, Ankara 1975.

dönem içindeki verimliliğini de gözetecekleri ve böylece vergi kaynaklarının tahribinin önlenebileceği düşünülmektedir. Bu ilkesiyle uygulama, bir bakıma tımar sistemi ile iltizam usulünü bünyesinde kaynaştırmış görünüyordu. Fakat sistemin kurulmasındaki ilk hedef hazineye acilen ve bir seferde büyük meblağlar celbederek “*bütçe*” açıklarını kapamaktı.

Uygulamaya konduğu andan itibaren malikâne sistemi yaygınlık kazanmaya başladı ve merkezî hazinenin idaresinde olan çeşitli mukataalar birer birer malikâne mukataa statüsüne çevrilip özel kişilere satıldı¹⁹. Fakat yıllar ilerledikçe bir yandan sistemin bünyesindeki mevcut sakatlıklar, öte yandan uygulama sırasında karşılaşılan bazı sorunlar birer birer kendini göstermeye başladı. Bürokrasinin malikâne sahiplerinin ölümlerini iyi izleyememesi ve ölüm öncesinde kişiden kişiye muvazaalı satışlar yüzünden bu temel yanlışın sistemin işleyişini etkilemedeki önem derecesini daha da arttırıyordu²⁰. Bu tıkanma mevcut malikânelere yenilerin eklenmesinde, yani sistemin genişletilip yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynayacaktı. Bunların yanı sıra düşünüldüğü gibi malikânecilerin uzun dönemde vergi kaynaklarıyla ilgilenmesi beklentisi gerçekleşmedi. Malikâne alanların çoğu şehirde oturmayı tercih ederek malikâneleri mültezimlere ihale ettiler. Bazı mukataalarda ikinci, üçüncü el iltizamlar bile söz konusu olabiliyordu²¹.

Malikâne ile ilgili üzerinde durulması gereken nokta, sistemin giderek genişleme ve yayılma eğilimi taşıdığı ve bunun nasıl gerçekleştiğidir. Daha önce de işaret olunduğu üzere bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun bir mukataa statüsünde bulunması, yani merkezî hazineye ait gelir kaynaklarından biri durumunda olması gerekiyordu. Tabii malikâne olarak satılacak mukataaların da belli bir sınırı vardı. Nitekim yıllar ilerleyip sistem kendini yenileme yollarından mahrum kalınca uygulamanın diğer mukataalara teşmilinden başka yol kalmıyordu. Bu tip mukataaların rağbet görmesi için muaccelle ya da malı düşük tutma gibi politikalar izlendi. Bunların da satışından sonra artık yeni bir potansiyel olarak tımar alanları bulunmaktaydı. Tımar sahalarının mukataalaşmasından kasıt tımar, zeamet, has adlı

¹⁹ A. Tabakoğlu, *Aynı eser*, s. 131.

²⁰ Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 34.

²¹ *Aynı eser*, s. 35.

dirliklerden elde edilen ve mahallinde tahsis olunan fiskal gelirlerin giderek merkezî hazine gelirlerine katılmasıdır²².

Dirliklerin mukataalaşması sürecinde her türlü dirliğin mukataalaşması bizi yakından ilgilendirir. Ancak hasların, özellikle beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının durumu ve zaman içindeki evrimi bizim için çok önemlidir. Bu önem, bir kere bu dirliklerin tımar ve zeametlere oranla daha büyük olmalarından ve bunların Osmanlı askerî sisteminin belkemiğini oluşturmalarından kaynaklanıyor²³. Öte yandan, tarihî gelişim içerisinde dirlik sahalarının mukataalaşması olayına bakıldığında, olayın aslında küçük dirliklerden başlamış olduğu, hasların ise devreye en son aşamada katıldıkları dikkat çekmede. Dolayısıyla haslar devreye girmeden, yalnız küçük dirlikler düzeyinde kalan bir mukataalaşma sürecinin Osmanlı klasik sistemini dağıtmadan uzunca bir süre devam edebilmiş olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda kervana hasların da katılması ile olayın boyutları büyüyüp ciddiyet kazanarak Osmanlı askerî-idarî sistemindeki değişim hızlanacaktır.

Hasların mukataalaşması süreci, malikâne uygulaması ile yakından ilgili hatta iç içedir. Merkezî hazinenin sorunlarına çare bulmak amacıyla uygulanan politikalar taşradaki askerî ve mülkî yöneticileri de belli ölçüde etkilemiştir. Eski hasları malikâne sistemi içine çekilen bu yöneticilerin gelirleriyle ilgili pek çok sorunları olmuş ve bunları çözmek amacıyla çeşitli önlemler almışlardır. İlerleyen sayfalarda bu konular üzerinde durulacak, tüm bu gelişmeler sonucunda Osmanlı askerî sisteminin bunlardan nasıl etkilendiği, ne gibi bir değişime uğradığı ve bu değişikliklerin Osmanlı merkez maliyesi üzerinde ne gibi etkileri olabileceği ve olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ömer Lütfi Barkan'ın yayımlamış olduğu 1527–28 malî yılı bütçesi²⁴, merkezî hazineye ait gelirlerin yanı sıra dirlik halinde mahallinde tahsis edilmiş olan gelirleri de kapsamaktadır. Barkan'ın yaptığı eklemeler sayesinde bu bütçede imparatorluk dâhilindeki tüm fiskal gelirlerin toplamını bir arada bulmak mümkündür. Buradaki verilere göre ülkedeki bir yıllık toplam vergi hâsılatının %51'i padişah haslarından,

²² Ö.L.Barkan, Aynı madde, s. 318.

²³ Y. Cezar, Aynı eser, s. 37.

²⁴ Ö.L.Barkan, "H. 933–934 (M 1527–1528) mali yılına ait bir bütçe örneği, *İFM*, XV/1–4, (İstanbul 1960), s. 251 vd.

%12'si evkaf ve emlakten, %37'si de ümera hasları, zeamet ve tıardan oluşmaktadır. Bu %37'lik has ve tımar hâsılatının yıllık toplam değeri ise 200.801.000 akçedir.

İlerleyen zaman dilimi için bakıldığında 1608 yılında merkezî hazine gelirlerinin 503.691.466 akçe olduğunu bilmekteyiz²⁵. Buna göre 1527–28 yılında yalnız merkezî hazinenin yıllık gelir toplamı olan 277,2 milyon akçe ile has ve tımar sahalarına ait gelir 200,1 milyon akçe ile karşılaştırılacaktır. Bu tarihte has ve tımar sahaları geliri merkezî bütçe gelirinin %72'si kadar bir büyüklüğe sahiptir. XVII. yüzyıl başlarında ise bu oranın %41-%48 dolaylarına düştüğü anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyıl boyunca tımar sahalarının merkezî hazine gelirleri içine katılması ve hasların durumu ile ilgili olarak genel eğilimin sergilenmesine yardımcı olabilecek arşiv belgeleri mevcuttur. H.1011/1602–3 tarihinde 6392 akçelik bir tımar merkezî hazineye ilhak olunmuştur²⁶. 1012 tarihinde Hayrabolu'da bazı tımar ve zeametler hassa çevrilmiştir²⁷. Bazen de bazı tımar ve haslar yanlışlıkla havass-ı hümâyuna katılıyor, sonra bu yanlışlıklar düzeltiliyordu²⁸. Bunun yanında XVII. yüzyıl ortalarında haslarda genel olarak bir verimsizlik söz konusudur. Vezirler bunun çözümünü kolay yolda aramakta ve verimli sahaları has olarak alma politikası uygulayarak köklü ve genel çözümlerden kaçmakta ve dolayısıyla her vezir kendi hâsılat sorununu çözümlenme derdinde görünmektedir. Bunların yanı sıra hasların gayri resmi bir tarzda da olsa iltizama konu olmaya başlamaları bunların birer askerî dirlik olma nitelik ve özelliklerini fevkalade olumsuz bir yönde etkileyecek bir uygulama olarak değerlendirilmelidir²⁹. Böyle bir uygulama hasların gayri resmi mukataalara dönüşmeye başladığının da açık bir göstergesidir.

İşte haslarla ilgili durum bu merkezde iken 1695 yılında merkezî hazineye ait gelir kaynaklarının malikâne olarak satışı usulü uygulamaya konmuştu. Aradan iki yıl geçmeden malikâne uygulaması haslara da teşmil edildi ve 12 Ocak 1697 tarihli bir fermanla hasların da malikâne olarak satılması yolu açıldı³⁰. Bu uygulama başladıktan

²⁵ H. Sahillioğlu, Aynı makale, s. 93.

²⁶ BOA, KK, nr. 3064, s. 3.

²⁷ Aynı defter, s. 4.

²⁸ Aynı defter, s. 14–15.

²⁹ M. Genç, Aynı eser, s. 103.

³⁰ BOA, KK, nr. 3080, s. 3.

bir dönem içerisinde malikâne-has tabir edebileceğimiz bir ikilik meydana geldi. “*Malikâne mukataa*”, “*has*” terimleri arasında gözlenen bu yeni ilişkiyi çeşitli arşiv vesikalarında izlemek mümkün olmaktadır³¹. Malikâne-has sisteminin yerleşmesiyle artık haslar da mirî mukataalar gibi muaccele ile malikâne olarak isteyenlere satılabiliyordu. Bunların satışından elde edilecek muaccele gelirleri ile merkezî bütçeye ek bir finansman kaynağı yaratılmış olmaktaydı. Öte yandan açıkça hasların ilgası da söz konusu değildi. Zira malikâne olarak satılmış olsalar dahi buraları ya da buralardan tahsis olunan paylar yine has olarak anılmaktaydı. Has sahipleri taksitler halinde “*has*” gelirlerini malikâneciden toplamaya devam edeceklerdi. Yoksun kaldıkları tek şey malikânecinin kârı idi. Zaten önceleri de kayd-ı hayat şartıyla olmasa bile kârı mültezimlere bırakıyorlardı. Fakat sistemde has sahibinin kontrol ve idarî haklarının kısıtlanıp, malikâneci ile bölüşmek zorunda kaldığı da bir gerçektir.

Varılan nokta Osmanlı malî ve askerî tarihinde büyük bir değişimi simgelemektedir. Zira önceleri devlet, has olarak tahsis ettiği gelirleri merkezî bütçenin dışında bırakır, bunlara karışmazdı. Şimdi ise kendine yeni gelir kaynakları arayan merkez has gelirlerine el atmış oluyordu. Artık has sahipleri için çeşitli bölgelerden tahsili söz konusu olan vergilerin düzeyi önemini kaybetmişti. Bu ise has mukabili cebelû yetiştirme işini olumsuz etkileyecek ve dolayısıyla Osmanlı'nın taşradaki askerî düzenini yeni mecralara sürükleyecek çok önemli bir gelişmeydi. Tüm bu gelişmeler arasında diğer önemli bir gerçek de bölge yöneticilerinin malî sıkıntılarıydı. Vali ve sancakbeylerinin çoğu artık has gelirleriyle geçinemediklerini beyan ediyor, dolayısıyla üzerlerine düşen idarî ve askerî yükümlülükleri tam olarak yerine getiremiyorlardı³². Bu soruna çare olmak ya da en azından sorunu hafifletmek üzere, bu kez bunlara yeni bir gelir kaynağı bulma yoluna gidildi. Böylece *imdâd-ı seferiye* ve *imdâd-ı hazariye* adlı vergiler ihdas olunarak, çeşitli yükümlülüklerin gerektirdiği giderlerine karşılık olmak üzere eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis olundu.

³¹ BOA, MAD, nr. 7601, s. 45.

³² A. Tabakoğlu, Aynı eser, s. 253.

2- İmdâd-ı Seferiyye ve İmdâd-ı Hazariyye Uygulamaları

Arşiv belgelerinden İmdâd-ı seferiyyenin 1718'lere doğru bir düzene kavuşturulduğu anlaşılıyor³³. Bu yeni düzenlemeye gidilirken buna gerekçe olarak ileri sürülen en önemli şey, eyalet ve sancak mutasarrıflarının gelir ve giderlerinin nelerden ibaret olduğunun bilinemediği ve bunun sonucu olarak mükemmel kapu halkı beslemekten aciz duruma düştükleri idi. Bu arada vali ve sancakbeylerinin aslında idareleri altındaki bölge halkından çeşitli yollarla para topladıkları ve istedikleri takdirde mükemmel kapu halkı düzecek durumda olukları da merkezce iddia ediliyor ve bu husus bir düzene bağlanırsa, yani her birinin sefere ne miktar kapu halkıyla gelecekleri belirlenip, bu giderleri finanse edecek gelir kalemleri tayin edilirse bu sorunun çözülebileceği düşünülüyordu.

Bu düşünceden hareketle yapılan düzenlemeyi Râşid Tarihi'nden öğreniyoruz³⁴. “*Tanzim-i İmdâd-ı Seferiyye ve Hazariyye*” başlığı altında toplanan düzenlemeye göre:

- 1- Bundan böyle her eyalet ve sancağın ne miktar imdâd-ı seferiyye ile yükümlü olduğu saptanacak. Bu yapılırken eyalet ve sancağın kaldırabileceği miktarlar göz önünde bulundurulacak.
- 2- Vali ve sancakbeyleri artık keyfi olarak halktan mecnanen para, yem, yiyecek toplama yoluna gitmeyecek ve merkezce belirlenmiş miktarlara kanaat edecekler.
- 3- Topladıkları imdâdiyyelerin yarısını kendi daire giderlerine ayıracak, diğer yarısı ile de adam başına yetmiş guruş hesabıyla silahlı ve mükemmel kapu halkı besleyecekler.
- 4- Senede iki defa imdâd-ı seferiyye toplanması yasaktır.
- 5- İmdâd-ı seferiyye savaş zamanında eyalet ve elviye mutasarraflarına bir defada toptan verilmelidir.
- 6- Mansıb değiştirme, azl veya ölüm hallerinde halef-selef arasındaki hesapların görülmesinde yetki mahalli kadılıklara aittir.

³³ BOA, Cevdet Dâhiliye, nr. 1657.

³⁴ Mehmet Raşid, *Tarih*, IV, İstanbul 1865, s. 384–385.

- 7- Verginin tevzi'i cümle ayân, ahali ve mahkeme marifetiyle yapılmalıdır.
- 8- Eyalet valileri eğer merkezce sefere çıkmaya veya bir işe memur kılınmamışlarsa imdâd-ı seferiyye toplamaları yasaktır.

İmdâd-ı Seferiyye ile ilgili yapılmış olan bu düzenlemeler imdâd-ı hazariyye için ancak ileriki yıllarda belirgin hale gelmiştir. Nitekim 1130'larda her bir eyalet sancağın imdâd-ı seferiyye miktarları tayin ve tesbit edilmiş olduğu halde, hazariyyelerin ne olacağı ancak sonraki yıllarda belirlenmiştir. İmdâd-ı seferiyye bir defada tahsil olunma koşuluna bağlı olmasına rağmen hazariyyeler taksitlerle tahsil edilirdi. Eyalet mutasarrıflarının iki taksitte, sancak mutasarrıflarının ise üç taksitte tahsil olunurdu³⁵. Seferiyyenin tahsil zamanı genel kural olarak sefer zamanı idi. Hazariyye ise sefersiz vakitlerde tahsil edilme koşuluna bağlı idi ki bunun anlamı hazariyyenin idarecilere her yıl tahsis olunan devamlı bir gelir kaynağı olduğudur.

İmdâdiyyelerin yöneticilere ne için tahsis olunduğu, toplanan bu paraların hangi giderlerin finansmanında kullanılması gerektiği sorusu üzerinde duracak olursak toplanan imdâdiyyenin yarısının levendlerin maaş, iâşe vs giderleri, diğer yarısının da paşaların besledikleri kapu halkı için harcanması gerektiğini ifade eden bilgilere rastlıyoruz³⁶. Hazariyyelerin savaşız yıllarda tahsil edilmesi gereken imdâdiyye düzeyini ifade ettiği ve bunların paşaların daire giderlerini karşılamada kullanılmak üzere kendilerine tahsis olunduğunu netleştiren arşiv belgesi mevcuttur³⁷. Çağatay Uluçay'ın Hazariyye Defterlerinden faydalanarak hazırladığı imdâd-ı seferiyye ve hazariyyelerin çeşitli yıllardaki miktarlarını gösterir tablo incelenecek olursa mahallî idarecilerin büyük bir yük altında oldukları ileri sürülebilir³⁸.

Vezirler aynı miktar kapu halkını ayakta tutabilmek için yine ek gelir kaynakları bulma yoluna sapacaklar ve dolayısıyla vergi yükümlüsü olan reaya mahalli idarecilerin sömürüsü ve kanunsuz tasarruflarından yine yakayı kurtaramayacaktır. İdareciler için ek

³⁵ Yavuz Cezar, *XVII.yy dan Tanzimat'a Malî Tarih*, İstanbul 1986, s. 57.

³⁶ *Raşid Tarihi*, s. 384

³⁷ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 10854

³⁸ Çağatay Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 111–112.

gelir bulma işi de o kadar kolay ve devamlı olmayacağından gün geçtikçe bunların besledikleri kapu halkının kalitesi bozulacak ve hatta zamanla azalacaktır³⁹. Bu ise tımarlı sipahiliğin çökmesinden sonra, devrin şartları sonucu iyi kötü onun yerine kaim olan idarî askerî düzenin de pek sağlam temellere oturmamış olduğunu ortaya koyarak, ilerde bu düzenin neden tasfiyeye mahkûm olduğunu açıklayabilecektir.

3- Malî Sorun-Askerî Sorun Etkileşimi

XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, eyalet ve sancak mutasarrıfı olan vezirlerin kendilerine gelir sağlayan alanlar ya ellerinden çıkmış veya küçülmüştü. Sonunda, 1789 yılında eyalet ve sancak mutasarrıflarına ait hasların durumu bir sorun haline geldi⁴⁰. Sorunları çözümlenmek amacıyla padişah huzurunda bir “*meşveret meclisi*” toplandı ve konu önce vezir ve kadıların zulmü ve halkın perişanlığı açısından ele alındı. Fakat görüşmeler sırasında konunun can alıcı ve önemli noktası olan idarecilerin gelirleri meselesi ön plana çıkmakta gecikmedi. İleri bir yaklaşımla defterdarın ileri görüşü istendiğinde durumun vahameti ve sorunun giriftliği gözler önüne serildi. Bu sorunun çözümü bizim ıslahatlar bölümümüzün konusunu da oluşturuyor.

Osmanlının malî yapısı ve denge öğelerinden bahsederken bazı açmazlardan bahsetmiştik. Askerî düzende malî yükü merkezî hazineye bindirilmemiş olan eyalet askeri önemli bir yer tutar. Tımar rejimi içinde olan bu güçlerin tasfiyesi halinde merkezdeki ordu yeterli olmayacaktı.

Bu yüzden Osmanlı maliyecileri merkezî hazinenin sorunlarını çözümlerken dirlik gelirlerini merkeze celbetmede belli bir sınırı aşmak zorundaydılar. Bir önceki yüzyılda merkezî hazinenin parasal sıkıntıları hazine için yeni gelir kaynakları bulmayı gerektirmiş ve o ana kadar merkezî bütçelere dâhil olmayan ve mahallî idarecilere bir takım askerî ve idarî görevlerini finanse etmeleri için mahallinde tahsis edilen gelir kaynakları giderek, merkez bütçelerinin gelir kalemleri arasına katılmaya başlamıştı. Böyle bir çözüm kısa vadede çözüm olmakla birlikte uzun vadede gelir kaynakları

³⁹ Cengiz Orhonlu, “Osmanlı teşkilatına dair küçük bir risale: Risale-i Terceme”, *Belgeler*, IV/ 7–8, (Ankara)s. 39–47.

⁴⁰ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 238.

kurutulan mahallî idareciler açısından bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bunların besledikleri askerî güç giderek zayıflamaya ve erimeye başlamıştı. İsmen var olmakla birlikte uygulamada tımarlı sipahiliğin yerini levent gruplarından oluşan kapu halkı almıştı⁴¹. Bu arada yeni bir gelir kalemi olarak idarecilere “*imdâdiyye*” adı verilen vergiler tahsis olunmuş ve böylece bir süre daha merkezî ordu dışında eyaletlerden gelen ek bir askeri gücün ayakta tutulması sağlanmıştı. Fakat zamanla imdâdiyyeler de sabit bir gelir kalemi olarak kalınca devrin hesaplarına göre kendiliğinden oluşan esaslı ve rasyonel bir kanun ve nizama bağlanmamış olan bu askerî gücün de ayakta tutulması sağlanmış ve bunlar giderek daha da zayıflamıştı⁴². Aynı süreçte Kapıkulu askerlerinin de yozlaştığı ve kâğıt üzerindeki sayılara göre gerçek savaşçıların giderek azaldığı düşünülürse devlet malî sorunları çözeyim derken gün geçtikçe bir de askerî mesele ile karşı karşıya kaldı.

Askerî sorunun köklü çözümü, merkezdeki maaşlı ve daimî orduyu eyalet güçlerini de içine alacak biçimde genişletip yeniden organize etmekten geçiyordu. Bu noktada bunun finansmanı problemi çıkıyordu. Gerçi haslar ve tımar yavaş yavaş merkezî bütçe gelirleri içine alınıyor⁴³ ve mukataaların malikâne satışına devam ediliyordu. Ama malikâne sistemi sağladığı yararlar yanında bazı önemli sorunları da beraberinde getiriyordu. Bir kere bu sistemle devletin gelirleri elinden çıkıp özel kişilere geçiyor ve o kişi ölüp mukataa mahlûl olana dek devlet vergi kaynağı üzerindeki haklarından vazgeçmiş oluyordu. En önemlisi malikânegilerin her yıl hazineye ödemekle yükümlü oldukları “*mal*” lar pek düşük tutulmuştu⁴⁴. Satışlara engel teşkil etmesin ve muaccele gelirleri düşmesin diye de uzun süre bunlara zam yapılmıyordu. Satılan mukataaların uzun süre mahlûl olmaması⁴⁵ ve yeniden satış olanaklarının pek ender doğduğu hallerde malikâne sistemi devletin aleyhine işleyecek bir özelliğe sahipti. Devletin nakde gereksinme duyduğu anlarla, mukataaların mahlûl olma zamanları birbirine denk düşmeyebilirdi. Dolayısıyla sistemi ayakta tutmanın yolu devamlı olarak yeni mukataaların sisteme sokulmasından geçmekteydi.

⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 103.

⁴² Yavuz Cezar, *Aynı makale*, s. 69–102.

⁴³ M. Genç, *Aynı makale*, s. 33.

⁴⁴ Gös. Yer.

⁴⁵ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 3318

XVIII. yüzyılda uzun süren ve aleyhte sonuçlanan savaşlar yüzünden bu durum askerî sorunlara öncelik verilmesini gerektirdi. Fakat köklü çözümlere gidilemedi. Yalnız savaş yıllarında cephelere gerekli miktarda askerin sevk edilmesinin çaresine bakılmaya çalışıldı.

Vezirlerin kapu halkının yetersiz kalması üzerine, masrafları merkezî hazineden karşılanan derleme asker yazımına başlandı. Ne miktar asker toplanacağını, ne kadar süreyle istihdam olunacaklarını günün koşulları belirliyordu.

Osmanlı Devleti'nin savaşla uyuşumu XVIII. yüzyılda artık eskisi gibi değildi. Olaya sadece malî açıdan yaklaşacak olursak savaş sırasında devlet gelir ve giderlerinin idaresi cepheye kaymış olurdu⁴⁶. Savaş ne kadar önemli ve geniş, dolayısıyla savaşı yürütecek giderler ne kadar fazla ise devlet maliyesiyle ilgili işlerin cepheye intikali o oranda fazla olurdu. Tabii ki savaş sırasında dahi maliye ile ilgili herşeyin de ordu emrine girmesi beklenemezdi. Çünkü geride kalan malî problemlerin ve bütçe hesaplarının yine merkezden idaresi gerekirdi. Savaş sırasında malî yönetimde olan bu bölünmenin o günün koşulları altında çeşitli pratik yararları vardı. Ancak bunun yanısıra bazı sorunlar da çıkıyordu. Savaş sırasında serdâr-ı ekrem olan sadrazamdan savaş için yaptığı giderlerden dolayı hesap sormamak âdet olmuştu⁴⁷. Zaten bu giderlerin finansmanını da sadrazam hesaplamıyordu. Bunlar merkezden yapılan ayarlamalara bağlıydı. Bu yüzden merkez ile cephe arasında bazı sürtüşmeler olabiliyordu.

Ordu Hazinesi ve Rikâb Hazinesi ayrımı savaş sırası söz konusu olup, diğer zamanlar böyle bir ayrım yoktu⁴⁸. Savaş dönemlerinde devlet maliyesinde ordu ve rikâb hazineleri dışında ayrıca Hazine-i Âmire'ye ait hesaplar da tutulmaktaydı. Ama bu hazinenin varlığı kâğıt üzerinde kalmaktaydı. Savaş zamanı devletin gerçek malî durumunun saptanabilmesi için Ordu Hazinesi hesaplarının merkezde tutulan diğer hesaplarla biraraya getirilmesi gerekiyordu. Osmanlı maliyesi bu yüzden karışık hallere

⁴⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi Belgeler, nr. 7990.

⁴⁷ İ.H.Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 162.

⁴⁸ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 19287.

düşmüş, savaş süresi uzadıkça bu gibi karışıklıklar artmıştır⁴⁹. Nitekim bu dönemler için arşivlerde düzenli bütçelere rastlanmayışı da bu yüzdendir.

Savaş öncesi ve savaş yılları malî durum karşılaştırması yapacak olursak bu durum çok daha iyi anlaşılacaktır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında 1768 yıllarında Rusya ile savaşa girmeden önce Osmanlı Devleti kesintisiz 22 yıl süren bir barış dönemi yaşamıştı. Özellikle ileriki yıllarla kıyaslandığında bu barış döneminde malî durumun oldukça iyi olduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir. Elde bu görüşü destekleyecek şu bilgiler mevcuttur:

a-) 1761 yılında bütçe açık vermemiştir. Üstelik bir miktar gelir fazlası da vardır. (Gelir: 14.514.000 guruş, gider: 14.064.500 guruş)⁵⁰.

b-) 1718–1767 arası malikâne mukataa satışlarının en revaçta olduğu yıllardır⁵¹. Bu dönemde devlet hazinesi bu satışlardan nasibini almış olmalıdır.

c-) III. Osman (1754–57) ve III. Mustafa (1757–74) tahta oturdukları sırada rahatça cülûs bahşişi vermekle kalmamış ayrıca tahsili âdet olan berat yenileme resimlerini de affetmişlerdi⁵². Oysaki 1774'te tahta geçen I. Abdülhamit cülûs bahşişi ödeyemeyecektir.

d-) Tarihler III. Mustafa tahta geçtiğinde hazinenin dolu olduğunu, padişahın bu malî olanaklara güvenerek kendi isteği ile 1768 savaşını başlattığını yazar.

1768 yılı öncesinde malî durumunun oldukça iyi olduğu saptanabilen ve kendi iradesi ile bir savaş başlatabilen Osmanlı Devleti giriştiği savaşta başarılı olamamış ve savaş yılları uzadıkça da artan giderleri yüzünden giderek artan malî bunalıma sürüklenmiştir.

Bu dönemde, hazinenin para gereksinimini karşılayabilmek ve bunalımı atlatabilmek için bazı olağandışı önlemler almak gerekir. Önce, uygulaması daha önceki

⁴⁹BOA, *Cevdet Maliye*, nr.23098.

⁵⁰ M.Genç, Aynı makale, s.247.

⁵¹ Gös. yer.

⁵² *Tarih-i Cevdet*, I, s.40 vd.

yıllarda da görülen klâsik yöntemle başvurulur; Devlet hazinesi için padişahın borç istenir. Padişah birkaç kez gerekli yardımı yapar, ama bunlar savaşın finansmanında yeterli olmaz⁵³. Malikâne mukataa sahiplerinden cebelû bedeliyyesi tahsiline girişilir. Hazineye gelir sağlamaya yönelik bu girişimler yanında giderleri kısıtıcı önlemlere de başvurulmaktan geri kalınmaz. Bu konuda israfın önüne geçilmesi ve lüks harcamalara yer verilmemesi için emirler yayınlanır ve devlet bütçesindeki bu gibi harcama kalemlerinde kısıntıya gidilir⁵⁴. Bu önlemler bazı sınırlı yararlar sağlamakla birlikte maliyedeki bunalımı sona erdirmeye yeterli olmaz. Doğal olarak cephedeki komutanların merkezden para taleplerinin arkası da gelmez. Özellikle kapıkulu askeri dışında savaş zamanında derlenmiş olan ücretli askerlerin bahşiş, ulûfe ve tayinatlarıyla ilgili giderlere para yetiştirmek büyük sorun olur⁵⁵. Böylece Rusya ile 1768’de başlayan savaş giderek Osmanlı Devleti’nin aleyhine gelişir ve sonuçlanır. 1774 yılında ise Osmanlı Devleti için ağır hükümler içeren Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanır.

Küçük Kaynarca Antlaşması siyasî ve askerî açıdan Osmanlı Devleti’nin aleyhine hükümlerle dolu bir anlaşma olmakla kalmaz. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti yüklü bir savaş tazminatı ödemeye de mahkûm olur⁵⁶. Rusya’ya ödenmesi gereken bu tazminatın toplam tutarı 15 bin kise idi. Tazminatın anlaşmayı izleyen 3 yıl içerisinde eşit taksitler halinde ödenmesi gerekiyordu.

Maliyesi zaten sıkıntıda olan Osmanlı Devleti için anlaşmada böyle bir hükmün bulunması fevkalade kaygı verici olmuştur. Zira üç yılda ödenecek bu para o yıllardaki Osmanlı bütçe gelirlerinin takriben yarısına yakın bir meblağdır⁵⁷. Yıllık gelirlerinin giderlerini karşılayamadığı bir dönemde Osmanlı Devleti’nin yılda fazladan bir gelir bulma durumunda kalması kuşkusuz onu bazı yeni malî karar ve düzenlemelere gitmede etkileyecekti.

Küçük Kaynarca Anlaşmasının malî açıdan değinilmesi gereken bir diğer noktası Eflak ve Boğdan vergileriyle ilgilidir. Anlaşma hükümlerine göre Eflak ve

⁵³ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 23161.

⁵⁴ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 14979.

⁵⁵ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 22398.

⁵⁶ *Tarih-i Cevdet*, V, s. 139.

⁵⁷ Gös. Yer.

Boğdan tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanıyor, fakat bu voyvodalıkların eskiden beri Osmanlı Devleti'ne ödeye geldikleri vergiler kısıtlanıyordu⁵⁸.

Bu anlaşma ciddi ve gerçek bir barış getirememiş olması itibariyle de izlenen yıllarda dolaylı olarak Osmanlı maliyesi üzerinde olumsuz etkiler yaratacaktır. Zira gerçek barış gelmeyince, bir soğuk savaş dönemine girilecek ve bu dönemde Osmanlı Devleti muhtemel yeni bir savaş için hazırlıklarını yine sürdürmek zorunda kalarak, askerî giderlerde kısıntıya gitmesi yine mümkün olmayacaktır. Rusya ile yapılan barış ancak 1787 yılına kadar devam edebildi ve büyük savaş yine başladı. Bu savaş çıkana kadar geçen dönemin malî sorun ve politikalarına bakmamız gerekir. Geride bırakılan savaş Osmanlı Devletinin çeşitli kurumlarında ıslahata gerek olduğunu ve özellikle askeri alanlarda daha hazırlıklı ve eğitilmiş olması gerektiğini açığa çıkarmıştı. Dolayısıyla 1774'ü izleyen yıllarda bazı ıslahat ve yenilik hareketleri başlamıştır. Bu amaçla yapılan icraatın malî portresi hakkında elde henüz kesin ve toplu rakamlar yoktur. Fakat buna rağmen, yapılan işlerin para gerektiren şeyler olduğu ve dolayısıyla hazine giderlerinin bu gibi icraattan olumsuz yönde etkilendiği ortadadır.

Yeni ve zorunlu gider kapılarının açıldığı bir dönemde gerçek anlamda bir tasarruftan söz etmeye aslında pek olanak yoktur. Böyle bir ortamda tasarruf ancak ihtiyatla harcama ya da lüks ve israfa yer vermeme anlamına gelebilir. Nitekim bu biçimde bir tasarruf anlayışına uygun olarak ele alınan dönemde lüksü ve israfı yasaklayan emirler yayınlanmıştır⁵⁹. Bu emirlerde özellikle devlet erkânı ve saray halkının günlük hayat tarzı ve giyim kuşamına değiniliyor, kürkler ve pahalı kumaşlar için dışarıya çıkan paraların devletin zararına olduğu vurgulanıyordu. Ayrıca bu dönemde Kapıkulu Ocakları yeni ve sıkı bir denetime tabi tutularak bunun sonucunda hazine giderlerinde bir miktar tasarruf sağlandı. Bazı askerî maaş cüzdanlarının zamanla ilgisiz kişiler eline geçmiş olması ve sahtelerinin türemesi ve de daha önceki denetimlerde bunların tümünün ayıklanmamış olması bu konuda da bir şeyler yapılmasını da gerektirecekti⁶⁰. Bir sonraki bölümde bu konuda alınan önlemlere de değineceğiz.

⁵⁸ Aynı eser, s. 140–141.

⁵⁹ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 5317.

⁶⁰ Cevdet Paşa, eserinde bu konuyu eleştirel ama aynı zamanda esprili bir biçimde vurgulamıştır. Bkz. *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 344.

Ortaya konan durumun da gösterdiği üzere mevcut gelirlerle, giderlerin finanse edilemeyeceğinin görülmesi üzerine Osmanlı maliyecileri 1775 yılından itibaren “*esham*” uygulamasını başlattılar⁶¹. Bu uygulama temelde bir iç borçlanma ameliyesinden başka bir şey değildi. Fakat mahiyeti ve özellikleri itibariyle ilginç ve orijinal bir iç borçlanma örneği ve deneyimiydi.

4- Esham Sistemi:

XVII. yüzyıl sonundaki malî bunalım o zaman mukataaların birkaç yıllığına iltizamı yerine, ömür boyu tasarruf hakkı ile taliplere satılması sürecini nasıl başlatmış ve böylece malikâne sistemi gibi ilginç bir uygulama Osmanlı maliye tarihindeki yerini bulmuşsa, 1768–74 savaşının getirdiği malî sıkıntılar da o sistemin doğal bir uzantısı olan *esham* sisteminin doğmasına yol açmıştır.

Malikâne sisteminde mukataaların yıllık hâsılatının tümünün kayd-ı hayat şartıyla malikâneceilere satışı söz konusu idi. *Esham* sisteminde ise yalnızca yıllık kârın paylar halinde satışı söz konusudur. Bu nokta eski malikâne sistemi ile *esham* uygulaması arasındaki farkı belirlediği gibi *esham*ın eski sistemin bir uzantısı olduğunu da ortaya koyar. Dolayısıyla, bu uygulamayı başlatırken Osmanlı maliyecilerinin fikir olarak nereden esinlendiklerinin kaynağını bulmak için uzaklara gitmeye pek gerek yoktur.

Sistemin genel esaslarına değinmeden önce *esham*ın “*sehm*” sözcüğünün çoğulu olduğunu ve “*paylar, hisseler*” olduğunu belirtmekte yarar var. Fakat bu onun yalnızca sözlük anlamıdır ve Osmanlı *esham*ının mahiyetini kavrama açısından yeterli değildir. Burada *esham*ın tarihî-malî bir terim olarak ele alınıp, özel bir târif ve tanımının yapılması gerekmektedir. Uygulamanın genel esaslarının gözden geçirilmesi bunu mümkün kılacaktır.

⁶¹ Yavuz Cezar, “Osmanlı mali tarihinde “*esham*” uygulamasının ilk dönemlerine ilişkin bazı önemli ve örnek belgeler”, *Toplum ve Bilim*, sayı 12, (İstanbul 1980), s. 128–129.

Konuya farazî bir örnekle yaklaşalım, bu örneğin daha soyut şekilde anlaşılmasını sağlayan pek çok arşiv belgesi mevcuttur. Biz bu örnekle esham sisteminin yarar-zarar hesabını yapabilelim diye bu örneğe başvuruyoruz: A adlı bir mukataa “emin” adı verilen memuru vasıtasıyla devletçe işletilmektedir. Diyelim ki mukataanın gayri safi hâsılatı “t” yılında 35.000 guruş olmuştur. Aynı yıl mukataanın işletme giderleri ve her zamanki ödemeleri toplamı 20.000 guruş tutmaktadır. O halde net hâsılat 15.000 guruştan ibarettir. Bu durumda A mukataasının durumu iyidir ve yıllık hâsılatı “esham” ihracına elverişlidir. Esham ihracı için yıllık hâsılatı önce belli paylara bölünür. Diyelim ki 100 paya (sehim) böldük. Her bir paya düşen yıllık kâr 150 guruş olur. Şimdi sıra sehimlerin belli bir bedel karşılığında taliplere satılmasına gelmiştir. Eğer sehimler elde kalmayıp, rahatça satılsın isteniyorsa, satış fiyatının (muaccele) saptanmasında alıcıların rağbet derecesi önceden iyi hesaplanmalıdır.

Yine aynı örnekte varsayalım ki her bir sehim yıllık değerinin beş katı bir bedel ile satıldı (750 guruş). Buna göre devlete 750 guruş ödeyerek A mukataasının tam bir sehimine sahip olan vatandaş bu sehimin karşılığı olan 150 guruşu her yıl birkaç taksit halinde devletten tahsil etmeye hak kazanmış olur. Onun bu hakkı ölümüne dek devam eder. Vatandaşın peşinen ödediği 750 guruş tutarındaki muaccele yıllık kârın beş katı olduğu için kendisinin gerçek kâra geçip havadan bir ek gelire kavuşması ancak altıncı yıldan itibaren mümkün olacaktır. Ömrü ne kadar uzun olursa kendisi o oranda kârlı, devlet ise zararlı olacaktır. Ölüm halinde, pay devlete geçecek ve gerekirse yeni bir bedel karşılığında yeniden başkalarına satışa sunabilecektir.

Devlet açısından ise durum şudur: Eğer esham ihraç olunmasaydı “t” yılında A mukataasından hazineye girecek olan meblağ 15 000 guruş olacak idi. Esham satışı ile bu 15 000 guruşluk yıllık gelir vatandaşlara bırakılmış buna karşılık hazineye tüm sehimler satılarak toplam 75 000 guruş girmesi sağlanmıştır. Böylece, ileriye yönelik bir gelir şimdiden devlet kasasına girmiş olmaktadır. Ne var ki, hazineye giren meblağ vazgeçilenin ancak beş katıdır. Ancak mukataanın yıllık net geliri olan 15 000 guruş vatandaşlara ömür boyu tahsil edilme hakkı ile devredilmiştir. Esham sahiplerinin ölümüne dek eshama tasarruf etme süresinin ortalama on yıl olduğu varsayılırsa, örneğimize göre hazine on yılda 15.000 guruş taksitlerle tahsil edeceği toplam 150.000 guruşu, peşin ödeme koşuluyla toplam 75.000 guruşa vatandaşlara bırakmıştır.

Esham sistemi işleyiş mekanizmasının örnekteki kadar basit olmadığını söyleyelim. Sistem eshamın kişiler arası serbestçe alım-satımına da izin vermektedir. Bu izin kayd-ı hayat koşuluyla satılan eshamın kişilerin ortalama ömür süresine bağlı olarak, belli bir süre sonunda tekrar devlete dönmesini geciktirici ve hatta engelleyici bir olgudur. Böylece hazine, kişiler arasında devamlı el değiştiren ve geri gelmeyen sehimlerin yeniden satışı imkânından yoksun kalacaktır. Devlet buradan doğacak kaybını telafi etmek için kişiler arası esham alım-satımını vergiye tabi tutmuştu. Nitekim bu satışlardan “*kasr-ı yed*” adı altında bir resim alınırdı⁶².

Devletin eshamdan sağladığı toplam gelir yalnız muaccele ve kasr-ı yed gelirlerinden ibaret olmamıştır. Zira, aynen malikâne mukataalarda olduğu gibi, savaş zamanlarında esham sahiplerinden de cebelû bedelliyesi tahsil edilme yoluna gidilmiş⁶³, yani eshama sahip olan zümre sınırlı bir savaş vergisine tabi tutulmuştur. O halde belli bir dönem sonunda esham uygulamasının devlet hazinesine ne getirip ne götürdüğünün muhasebesi çıkarılmak istendiğinde, bir tarafa esham sahiplerine ödenen toplam faiz tutarını, diğer tarafa ise ilk satışlardan elde edilen muaccele tutarını, geri gelip tekrar satılanların muaccelelerini, “*kasr-ı yed*” vergileri toplamını, “*cebelû bedelliyyeleri*”ni yazmak gerekecektir. Kısa vadede olumlu sonuçlar veren “*esham sistemi*”nin, orta ve özellikle uzun vade söz konusu olduğunda, hazinenin zararına işleyen bir mekanizmaya dönüşmesi de mümkündür. Çünkü uygulamanın bünyesinde, bu sonucu adeta kaçınılmaz kılan çeşitli aksaklıklar vardı. Sistemin en sakıncalı ve çürük görünen noktası, esham sahiplerine her yıl ödenecek olan faizlerin garanti edilmiş olmasıydı.

Esham, belli bir mukataanın yıllık kârı karşılık tutularak ihraç olunduğuna göre, yıllık faizlerin aksatılmadan ödenebilmesi mukataanın sürekli kâr etmesine bağlıydı. Hatta böyle bir mukataa için her yıl bir miktar kâr etmek de yeterli değildi. Kârın devamlı olarak en azından ilk esham ihracı zamanındaki düzeyde olması gerekmektedir.

⁶² Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s. 71.

⁶³ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 2330.

Bir mukataa hâsılâtının sürekli olarak azalması o mukataa ile ilgili faaliyet dallarında zamanla daralma ve gerileme olduğunun göstergesi olarak alınabilir. Örneğin bir kumaş damga resmi mukataasındaki hâsılât azalması kumaş üretiminde düşme olduğunu, bir gümrük resmi mukataası hâsılâtındaki azalma da malların gümrüğe uğramasında veya ticari faaliyette düşme olduğunu gösterir. Böyle durumlarda, hâsılâtı eski düzeye getirebilmek için vergi oranlarının arttırılması ile sorunun hemen çözümlenmesi de mümkün değildir. Zira oranların yükselmesi o faaliyet alanlarını daha da olumsuz yönde etkileyebilir ve dolayısıyla mukataanın hâsılâtı daha da düşebilir. Vergi oranlarının azaltılması ile soruna çözüm arama düşüncesinin altında ise, ispatı gereken önemli bir varsayım yatar. İktisadî faaliyetlerdeki daralma ve azalmanın nedeni cari vergi yükünün yüksekliğindedir. Böyle bir varsayım doğrulansa bile iktisadî hayatın bu yönden yeniden canlanması zaman isteyen bir husustur. Öte yandan, uzun vadede hâsılâtı artacak bile olsa vergi oranları indirildiği için, mukataanın hâsılâtı kısa vadede bir süre eski düzeyin de altına inebilir. Kısacası, vergi oranları ile oynayarak, zarar eden bir mukataayı hemen kâra geçirmek ve böylece esham sahiplerinin faizlerini hemen ödemeye başlayabilmek pek mümkün değildir. Ayrıca, mümkün olsa bile böyle bir durum, yapılan vergi zamlarının, devlet hiç yararlanmadan esham sahiplerine aktarılması demektir ki, bu da artık devletin kısır bir döngü içine düştüğünün ve bu kısır döngünün bir yerden kırılması gerektiğinin işaretidir.

Bir mukataa faiz ödeyemeyecek duruma düşünce, esham sahiplerinin verdikleri muacceleler geri ödenerek sehimlerin devletçe zapt edilmesi de düşünülebilir. Fakat hazinenin zaten para bulma çareleri aradığı böyle bir dönemde muacceleleri almak için toplu para nasıl sağlanacaktır?

Görülüyor ki, faizlerin ödenme garantisi, mukataaların zarara yönelmesi halinde esham sistemini çıkmaza sürükleyecek bir husustu. Böyle bir durumda devletin itibarını zedelemeyen ve de diğer vergi kaynaklarının tahribine yol açmadan yapılabilecek fazla bir şey de yoktu. Zaten yapılabilecek olanlar da mekanizmayı topyekün devletin lehine işletmeye yetmez, ancak aleyhte gidişi bir miktar yavaşlatır.

Nitekim;

—Devlet otoritesi ile faiz ödemeleri durdurulsa devletin itibarı sarsılır. Ayrıca bu diğer mukataalar eshamının satışını da engeller.

—Keyfî bir seçimle yalnız bazı sehimlerin devletçe zaptı ve iptali de aynı sonucu verir.

—Zarar eden mukataaya başka mukataalar ilave ederek faiz ödeme gücüne kavuşturulabilir. Ancak bu geçici bir süre için başvurulması gereken bir yoldur.

—Faiz ödeme taksitleri geçici bir süre için uzatılabilir. Bu da devlet itibarını zedeleyecektir.

Sayıdığımız önlemlerin hepsi esham sistemine dışarıdan müdahale demektir. Sistemin kendi içinde kalarak sorunun çözümü için ise, bazı sehimlerin mahlûl olmalarını beklemekten başka çıkar yol yoktur.

Zarar eden bu tip mukataalarla ilgili arşiv belgeleri mevcuttur. Nitekim İstanbul Macunhane Mukataası zarar eden ve esham uygulaması ile ilgili bir takım önlemler alınmış bir mukataadır⁶⁴. Bu mukataada soruna bir çare olarak faizlerin altı ayda bir yerine yedi ayda ödenmesi yoluna gidilmiştir.

Ele alınması gereken bir diğer konu da belli sayıda sehimden oluşan mukataanın satışlar sırasında tam bir sehiminin daha küçük hisselerle satılmasıdır. Bu kuşkusuz çok küçük tasarruf sahiplerinin de esham satın alabilmelerine olanak vermesi itibarıyla halkın eshama revacını arttıran bir husustur. Ne var ki sehimlerin bu kadar küçük paylara ayrılması esham sahipleriyle ilgili denetim olanaklarını da o oranda zorlaştırmıştı. Eshamın kendi uygulama dinamikleri içinde karşılaştığı bu güçlüklerin yanı sıra malikâne sistemi ile temelde çelişmekte ve birinin piyasası bir diğerini baltalamaktaydı. Konuya alıcı açısından bakıldığında faizi garanti olan eshamın hâsılatı giderek riskli olan malikâne mukataaya tercih edileceği görülmekteydi. Devlet açınsındansa, iki sistemi birbirine rakip kılan diğer bir sorun daha vardı. Birçok mukataanın daha önceden

⁶⁴ BOA, KK, nr. 2380

malikâne olarak satılmış olması, üzerine esham çıkarılacak mukataa sayısını otomatikman sınırlamaktaydı.

Malikâne sistemi, esham sisteminin genişlemesine engel teşkil ettiği gibi artık kendi içinde de bazı sorunlarla karşılaşmaya başlamıştı. Bunun temel nedeni zaman içinde malikâne olarak satılan mukataaların sayısında gözlenen büyük artıştır⁶⁵. Malikâne piyasasının canlanabilmesi için devreye büyük ve kârlı mukataaların sokulması gerekmektedir. Zira halk artık küçük ve önemsiz mukataalara veya hisselerine pek rağbet etmiyordu. Satış için piyasaya arz edildiği halde, talibi olmadığı için satılmayan pek çok mukataa vardı⁶⁶.

Devlet doğal olarak malikâne mukataaları esham sisteminin içine çekmenin çarelerini arayacaktı. Malikâne mukataaların esham sisteminin içine alınmasının doğal yolu, bunların mahlûl olmasını beklemektir. Diğer bir yol ise, malikâncilerin muaccelelerinin geri ödenip mukataanın geri satın alınmasıydı⁶⁷.

Bu yolların yavaşlığı nedeniyle yeni yöntemler geliştirilmiş, bunun sonucunda da hem malikâne, hem eshamlı mukataa tipleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni mukataa tiplerinde öncelikle malikâncilerin eskiden beri aldıkları kârlarına zarar verilmemesi gerekmektedir. Bu ise, o mukataanın yıllık toplam hâsılatı içinde esham ihracına de elverecek fazlalığın yaratılmasına bağlıdır. Bu fazlalık malikânciye bırakılmaz ve eshamın karşılığını teşkil ederdi.

Malikâne-esham sisteminin genişletilip yaygınlaşmasında 1785 yılında ikinci kez defterdarlığa atanan Hasan Efendi'nin büyük rolü olmuştur⁶⁸. Hasan Efendi ilk görevi sırasında esham uygulamasını başlatmış olan kişidir.

⁶⁵ M. Genç, Aynı makale, s. 248.

⁶⁶ Aynı makale, s. 252.

⁶⁷ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 12243

⁶⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, II, İstanbul 1978, s. 311.

Tüm bu yeni uygulamalar yüzünden sistem giderek daha da karmaşık hale geldi ve kontrol olanakları daha da zorlaştı. Savaşlı yıllarda ya da savaş öncesinde malî işlemlerin cephedeki “*Ordu Hazinesi*”ne kayması ise sistemin kontrol olanaklarını daha da azaltan diğerk bir etken olmaktadır.

II. BÖLÜM

SAVAŞ DÖNEMİ VE MALÎ KRİZ (1787–1792)

A- SAVAŞ YILLARI:

Osmanlı Devletinin Avusturya ile giriştiği savaş öncesindeki malî durumu pek iyi değildi. Ancak, çeşitli olanaklar zorlanarak yine de bazı askerî hazırlıklar yapılabilmisti¹. Öte yandan Kırım'ı Ruslardan kurtarma işi de Osmanlı için her şeyden önce bir onur meselesi olmuştu². Rusya'nın sürekli tahriklerinin de arkası gelmeyince, Osmanlı Devleti 1787'de Rusya'ya resmen savaş açtı³.

Yalnız bu savaşın barış dönemindeki malî sıkıntıları daha da arttıracığı muhakkaktı. Ancak beklenenin de ötesinde olaylar gittikçe kötüleşti ve altı ay sonra Avusturya da Osmanlı'ya karşı savaşa girişti. Böylece Osmanlı Devleti iki cepheli bir savaşı yürütmek zorunda kaldı. Savaşın iki cepheli olarak gelişip devam etmesi bu dönemde askerî giderleri olağanüstü arttıran ve malî sıkıntıları şiddetlendiren en önemli etken oldu⁴.

Bölgesel bazı sıkıntılar dışında, bu savaşlar genelde Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişme göstererek maliyeyi bir iflasın eşiğine getirmiştir. 1787'de başlayan savaşlar 1792'de sona ermiştir. Önce Ağustos 1791'de Avusturya ile Zıştovi Antlaşması imzalanmış, bunu 9 Ocak 1792'de Rusya ile imzalanan Yaş Antlaşması izlemiştir. Bu savaşların ortasında Nisan 1789'da III. Selim padişah oldu.

Osmanlılar için genç ve dinamik şehzade III. Selim'in tahta çıkması İmparatorluğun sıkıntı çektiği günlerden kurtulacağı yönünde büyük ümit ve taze heyecan meydana getirdi⁵. Şehzadelikteki tutum ve davranışları onun büyük bir kurtarıcı gibi algılanmaya başlamasıyla devlet ricali ve Osmanlı toplumunda sevinçle

¹ *Tarih-i Cevdet*, çeşitli yerler.

² *Aynı eser*, s. 189.

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/ 2, Ankara 1978, s. 259.

⁴ Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 112.

⁵ Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud dönemleri Osmanlı dış politikası", *Türkler*, VII, (İstanbul 2005), s. 630.

karşılandı. Ancak III. Selim büyük problem ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle de savaşın kötü gidişatı hâlâ devam etmekteydi. Ruslar Boğdan'ı işgal etmişlerdi. 27 Nisan 1789'da Sadrazam Koca Yusuf Paşa komutasındaki ordu Rusçuk'tan Tuna'yı aşmak için hazırlıklarını tamamladığı sırada Ruslar'ın Tuna'yı geçip Kalas'ı işgal etmesi, Osmanlıların bütün planlarını altüst ettiği gibi İstanbul'u telâşa düşürüp panik havası estirmişti. 7 Haziran 1789'da Sadrazam Yusuf Paşa azledilip yerine Cezayirli Hasan Paşa getirildiyse de sonuçta pek değişiklik olmayacaktır. Bunda III. Selim'in aceleliği kadar Sadrazam Yusuf Paşa ile Cezayirli Hasan Paşa arasındaki rekabet de etkili olmuştu⁶. III. Selim bu iki yetenekli devlet adamının mücadelesi sonunda her ikisini de azledip pasifize etmeyi tercih etti. Ancak yeni atanan serdarlar da pek bir varlık gösteremediler.

1 Ağustos 1789'da Fokşani'de Rus ve Avusturya orduları karşısında alınan yenilgi, savaşın bundan sonraki seyrinin Osmanlılar aleyhine geliştiğini gösterdi. Bu yenilgiyle ordunun bütün ağırlığı kaybedildiği gibi Ruslar karşı atağa geçip Osmanlıları püskürterek bütün Eflâk'ı ele geçirmek için ileri gittiler. Toparlanan Osmanlı ordusu tekrar karşılık vermek istediye de bu kez de 22 Eylül'de Boze suyu kenarında Rus ve Avusturya kuvvetlerine yenildiler. Ruslar Tuna deltasında İbrail, Akkerman, Bender, Bükreş ve Baserabya'yı işgal etmelerine karşın sadece İsmail Kalesi seraskerliğine tayin edilen Gazi Hasan Paşa, 23 Eylül 1789'da Rusları geri püskürterek yenmeyi başarmıştı. Fokşani ve Boze suyu yenilgileri haberleri Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı ordusunun maneviyatını çöktürdüğü gibi buradaki birliklerin dağılmasına da sebebiyet verdi. Bunun üzerine Avusturyalılar 8 Ekim 1789'da Belgrad'ı ve arkasından Semendire'yi işgal edip Niş'e kadar uzandılar⁷.

Böylece Osmanlı tarihinin en kötü sonuçlu savaş yılı sona erip gelecek baharda başlayacak seferde Rusya ve Avusturya ikilisi için İstanbul güzargâhı açılmış sayılırdı. Kış mevsimi yaklaştığından her kesim buldukları mevkiye beklemeye başlamışlardı ve III. Selim Kasım 1789'da Cezayirli Hasan Paşa'yı sadrazam olarak atadı. Bununla beraber 1789–1790 kışında Avusturya ve Rusya için barışı arzu ettirici bazı hadiseler gelişmeye başladığı gibi bütün Avrupa ülkeleri yavaş yavaş Fransa'daki gelişmeleri

⁶ Aynı bölüm, s. 631.

⁷ Bu savaş hakkında detaylı bilgi için; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, Ankara 1983, s.14.; Selim III'ün *Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit-1789-1807*, Ankara 1946.

yakından takip etmeye başlamışlardı. İsveç'in üçlü ittifak tarafından desteklenip Finlandiya'yı işgal ederek Rusya ile savaş halinde olması ve 12 Temmuz 1789'da Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak anlaşması yapılması, II. Katerina'yı endişelendirerek Rusya'yı iki cephe arasında sıkıştırmıştı. Aynı şekilde Avusturya da Belçika ve Macaristan'daki milliyetçi ayaklanmalar ile uğraşmaktaydı ve uzun görüşmelerden sonra 31 Ocak 1790'da gerçekleşen Osmanlı-Prusya ittifakı ile iki ateş arasında sıkışmıştı⁸. Öte yandan Fransız İhtilali, Üçlü Birliği doğudaki savaşın sona erdirilmesi yolunda tedbirler almaya itmişti. Buna göre Avusturya, Avrupa'daki ihtilale karşı birleşecek ve Lehistan'daki Rusların batıya doğru ilerlemeleri karşısında set oluşturacaktı. Zira Rusya, Avusturya İmparatorluğu'nun Fransa ile sınırdaş ve akraba evliliği gibi bağların olması sebebiyle derin bir huzursuzluk duymaktaydı. Bundan dolayı her şey Osmanlı İmparatorluğu lehine uygun şartlarda barış yapabilmenin yollarını açan önemli gelişmeleri ve Avrupa'da herkes barış taraftarıydı.

Son gelişmeler ışığında, III. Selim ve Sadrazam Gazi Hasan Paşa, Rusları ve Avusturyalıları işgal ettikleri toprakları geri vermeye zorlanabileceğini düşündüklerinden, önerilen barış girişimlerini reddetmişlerdi. Gazi Hasan Paşa'nın baharda sefere çıkmak üzere orduyu hazırlarken, ani bir hastalığa yakalanarak 29 Mart 1790'da ölmesi her şeyi altüst etmiş, ordu dağılmaya başlamıştı. Zira bu kez hazırlıklar ordunun daha iyi biçimde düzene konulup askerî gücün eski haline getirilmesi yönündeydi ve III. Selim son bir hamle yaparak başaracağından emin olması sebebiyle uzlaşmaya da yanaşmamaktaydı. Buna rağmen Avrupa'da güçler dengesindeki gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu lehineydi. 20 Şubat 1790'da Avusturya tahtına II. Joseph ölüp yerine II. Leopold geçmişti. Avusturya Bükreş'te bulunan ordusunu acele olarak Yergöğü'nde bulunan Osmanlı ordusu üzerine gönderdi. Fakat Avusturyalılar 18 Haziran 1790'da feci bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu başarı Osmanlılarda büyük heyecan ve sevinç yaşatırken Avusturya'yı barış yapmaya zorlamıştı. Diğer yandan da Avusturya'nın gelişmesi ve genişlemesini ve Osmanlı savaşından galip olarak çıkmasını istemeyen ve bu savaştan kendi topraklarını genişletmek amacıyla yararlanmayı isteyerek Hertzbert planını hazırlayan Prusya, Osmanlılarla yapılan ittifaktan sonra Üçlü Birliğin desteğiyle harekete geçerek II.

⁸ Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi, Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul 1984, s. 61–106.

Leopold'u Prusya ile 27 Temmuz 1790'da Reichenbach Antlaşmasını yapmaya zorladı. Avusturya bu anlaşma gereğince Osmanlı İmparatorluğu ile barış masasına oturmayı kabul etti ve böylece iki muharip devlet arasında 18 Eylül 1790 tarihinde Yergöğü'nde bir mütareke yapılarak çatışmalara son verildi. Prusya'nın tehditleri karşısında savaştan çekilen Avusturya ile yapılan barış müzakereleri uzun pazarlıklardan sonra 4 Ağustos'ta Zıştovi'de imzalandı. Buna göre Avusturya barış karşılığında işgal ettiği başta Belgrad dâhil olmak üzere takriben tüm topraklardan çekilmekteydi. Buna karşılık Osmanlılar da Hristiyan tebaaya iyi davranma ve onların Avusturya tarafından himaye görmelerine razı gelmekteydi. Böylece Avusturya, Rusya'yı ikinci kez hem bu sefer İstanbul yolu açılmışken terk etmiş oluyordu. Aynı zamanda bu anlaşmayla sona erdirilen savaş, son Osmanlı-Avusturya savaşı olması açısından da önem taşımaktaydı. Bu tarihten sonra Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu gibi aynı hastalıktan mustarip ve aynı düşman tarafından tehdit edilmekte olduğu açık biçimde görülecektir. Zira Rusların Balkanlardaki Slav ve Ortodoks tebaa üzerindeki nüfuzu, burada yaşayan milletlerin millî davalarını Rusya'nın yardımıyla başarıya ulaştırma gayretleri, Osmanlılar gibi sınırları içerisinde aynı şekilde Slav unsurlara sahip olan Avusturya'yı tehdit etmekteydi. Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'daki Slavları kullanarak hâkimiyet ve nüfuz alanını genişletmesinin önlenmesi, Avusturya ile Osmanlılar arasında siyasî bir kader birliği meydana getirecek ve bu durum sonuna kadar geçerliliğini koruyacaktı⁹.

Avusturya'nın savaştan çekilmeye zorlanması üzerine II. Katerina da Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan İsveç'i kendi tarafına çekerek 14 Ağustos 1790'da bir anlaşma yaptı. Böylece hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu savaşı tek başlarına sürdürmek zorunda kaldılar. III. Selim büyük bir azim ile savaşa devam edilmesini, savaşın çıkış sebebi ve nihaî hedefi olan Kırım'ın alınmasını arzu etmekteydi. Bu amaçla eski başarılarını tekrarlayacağı ümidiyle Koca Yusuf Paşa'yı 27 Şubat 1791'de yeniden sadrazamlığa getirdi¹⁰. Ancak Osmanlı ordularının içinde buldukları ve gittikçe kötüleşen düzensiz durum savaşın başarıyla sürdürülmesine imkân tanımamaktaydı. Hatta Yusuf Paşa sadarete getirilmeden önce bu krizli anlarda iş başına getirilen sadrazamların “*kura çekilerek*” veya “*istihareye yatılarak*” belirlenmesi, içine

⁹ Aynı eser, s. 69.

¹⁰ Tarih-i Cevdet, s. 106.

düşülen çaresizliğin açık bir göstergesiydi¹¹. Koca Yusuf Paşa büyük bir ordu toplayabildiyse de askerin disiplini, morali ve eğitimi yoktu. Nihayet ordunun öncü birliklerinin İbrail'in güneyinde Maçin'de 4 Nisan 1791'de bozguna uğraması ve arkadan da Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın komutasında hareket eden ordunun ikinci defa 11 Temmuz 1791'de Maçin'deki son hezimetini ile artık Ruslar karşısında muzaffer olmak şöyle dursun, dayanılamayacağı da kesin olarak ortaya çıktığından 11 Ağustos 1791'de Kalas'ta bir mütareke akdedildi.

Beş ay gibi uzun ve çekişmeli geçen müzakerelerden sonra 8 Ocak 1792'de Yaş Barış Antlaşması imzalandı. Bu yeni antlaşma ile 1774 Küçük Kaynarca, 1779 ve 1784'de imzalanan anlaşmaların yürürlükte oldukları teyit edilmekteydi ki, bu durumda Osmanlılar, Rusların Kırım'ı ilhakını ve Gürcistan'daki hâkimiyet hakkını tanımaktaydı. Yaş Antlaşması'na göre iki devlet arasındaki sınır Turla nehrine kadar geriye kaydırılarak Özi ve arazisi Rusya'ya bırakılmaktaydı. Kısa bir süre sonra burada Rusya, ileride Karadeniz'deki Rus deniz kuvvetinin merkezî olan Odessa limanını kuracaktı. Ancak Ruslar işgal ettikleri Eflak-Boğdan, Bender, İsmail, Kili, Akkirman ve Bucak'ı geri vermekteydiler.

1- Malî Organizasyonda Aksaklıklar ve Ortaya Çıkan Sorunlar

Savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı malî sıkıntıya geçmeden önce, savaş dönemlerine özgü malî organizasyonla ilgili bazı sorunlara öncelikle değinmekte yarar var. Nasıl ki bugünkü devletler savaş halinde devlet örgütünü savaş koşullarına göre ayarlamak zorundaysa, Osmanlı Devleti de savaş zamanlarında kendine has yeni bir düzene geçerdi¹². Devletin temel niteliği zaten bu olduğu için, devletin savaşla uyuşumu genel düzeyde olur ve özellikle henüz klâsik yapının sarsılmadığı yıllarda bu iş sanıldığından da kolay gerçekleşirdi. Savaş durumu haliyle hem merkez, hem de taşra maliyesini ve cari malî yöntemleri de yakından etkiler ve bunlar da savaş yıllarında yeni duruma uyarlardı.

¹¹ A.Yalçınkaya, Aynı bölüm, s. 631.

¹² Y. Cezar, Aynı eser, s. 113.

Savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin yönetimi biri merkezde, diğeri cephede olmak üzere ikiye bölünürdü. Bu bölünmenin önemi de savaşın önemine, yani genel ve büyük olmalarına ve de uzun sürmelerine bağlıydı¹³. Büyük savaşlarda merkezî idarenin bir benzeri aynen cephede teşekkül ederdi. Küçük çaplı savaşlarda ise merkezin cephede temsili daha kısmî olurdu. Hangi yönetimin daha yetkili olduğu meselesi ise başta padişahın nerede bulunduğuyla bağlıydı¹⁴. Fakat bazı hallerde padişah yine de en büyük otorite olmasına rağmen, eğer kendisi bizzat cephede değilse, cephenin sadece savaşta değil, fakat tüm ülke yönetimindeki etkinliği ve dolayısıyla yetkinliği ön plana çıkardı. Merkeze göre cephenin bu üstünlüğü, devlet yönetiminde esas olan defterlerle ehil memurların orada olmasından kaynaklanırdı.

Savaş zamanlarında sadrazam “*serdâr-ı ekrem*” sıfatıyla başkomutan olarak atanır ve padişahın mutlak otoritesinin bir temsilcisi olarak cepheye hareket ederdi. Sadrazamla birlikte devletin diğeri idarî organ, memur ve defterleri de cepheye intikal ederdi. Sadrazamı temsilen de merkezde bir vezir bırakılır ve kendisi “*Rikâb-ı Hümayun Kaymakamı*”adıyla anılırdı¹⁵. Bu temsilci bırakma durumu alt kademedeki yöneticiler için de söz konusu idi. Demek ki, savaş zamanlarında yönetimin savaşla uyumu temelde çok basit bir olayla gerçekleşmekteydi. Devlet yönetimi ve maliyesi ile ilgili memur ve defterler cepheye gönderilir, merkezde temsilciler kalırdı.

Savaş zamanlarında malî yönetimde söz konusu olan bu bölünmenin o günlerin koşulları altında çeşitli pratik yararları vardı. Ancak bunun yanı sıra bu konuda bazı sorunlar da doğmuyor değildi. En büyük tehlike yetki konusunda toplanmaktaydı. Ama teamüller ile bu yetki konusu bir bakıma çözümlenmiş görünüyordu: Savaş sırasında serdâr-ı ekrem olan sadrazamlardan, savaş için yaptıkları giderlerden dolayı hesap sormamak âdet olmuştu¹⁶. Ne var ki, aslında sadrazamın yapacağı giderler eline geçecek gelirlere bağlı olduğundan, bu hesap vermeme durumu gerçekte fazla bir anlam taşımıyordu. Zira, savaş için yeni fonların tahsisi veya gelir sağlayıcı yeni kararlara yönelmek kesin olarak yine padişahın yetkisindeydi. Öte yandan gerçekçi olmak gerekirse, bir sadrazamdan savaş giderlerinin hesabı sorulmasa bile başka giderlerin

¹³ Aynı eser, s. 114.

¹⁴ A.Tabakoğlu, Aynı eser, s. 27.

¹⁵ İ.H.Uzunçarşılı, Aynı eser, 158–161.

¹⁶ Aynı eser, s. 162.

hesabı sorulabilir ve siyaseten katlı durumu işleyebilirlerdi¹⁷. Bu nedenle her savaşta merkezle cephedekiler arasında bazı sürtüşmeler olabiliyordu¹⁸. Nitekim benzer sorunlar 1787–92 savaşlarında da görüldü. Ancak bu zor ve uzun savaş döneminde sorunlar daha da ağırlaşmış ve müzminleşmişti. Anlaşıldığına göre, merkezî en büyük sıkıntısı “*üstün yetki*”li olmasına rağmen bilgili olmaması (çünkü kayıtlar ordudadır) noktasında toplanıyordu. Cephe ise bilgiye rağmen, mutlak yetkiye sahip olmamaktan yakınıyordu. Padişah cepheden bilgi isterken, cephe ondan savaşı finanse edecek yeni kaynaklar bulmada yetki istiyordu¹⁹.

Sadrazamla beraber cepheye gider defterdara “*Ordu Defterdaru*” denirdi²⁰. Ordu defterdaru “*Ordu Hazinesi*”²¹ nin yöneticisi idi. Merkezde görevlendirilen defterdara ise *Rikâb-ı Hümayun Defterdaru* denir²², hazine de *Rikâb-ı Hümayun Hazinesi* diye anılırdı. Büyük savaşlarda genellikle görev başındaki Baş defterdar, ordu defterdaru olarak cepheye gönderilir, merkez için yeni biri atanırdı. Genellikle asıl defterdar cepheye gittiği için, rikâb defterdarını onun yerine vekil olarak nitelemek yanlış olmaz²³. Ordu Hazinesi ve Rikâb Hazinesi ayrımı savaş zamanlarında söz konusu olup, savaş olmayan zamanlarda böyle bir ayrım yoktu ve devletin esas hazinesi bilindiği üzere Hazine-i Âmire olarak anılırdı.

Bu noktada akla şöyle bir soru gelir: Savaş zamanlarında Ordu ve Rikâb hazineleri diye iki ayrı hazine ortaya çıktığında, Hazine-i Âmire’ye ne olurdu? Acaba barış zamanlarının Hazine-i Âmiresi savaş zamanlarında basitçe ikiye ayrılıp, bir parçası Ordu Hazinesi, diğeri de Rikâb Hazinesi diye mi anılmaktaydı? Böyle dönemlerde Hazine-i Âmire deyimi ve bu hazine ile ilgili müstakil hesaplar askıya mı alınmaktaydı? Bir terim olarak Ordu Hazinesi ya da ordu defterdaru pek fazla açıklamalara muhtaç görünmemektedir. Ordu Hazinesi savaş giderlerinin finansmanı ile yükümlü bir

¹⁷ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katlı*, Ankara 1963.

¹⁸ *Tarih-i Cevdet*, çeşitli yerler.

¹⁹ Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 114.

²⁰ İ.H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 170.

²¹ Ordu hazinesi hesapları ve yazışmalarıyla ilgili olarak, arşivde çeşitli yıllara ait çok sayıda belge bulmak mümkündür. Cevdet Maliye, nr. 16938 “Ordu hazinesi 1206 yılı aylık hesap defteri”, KK, nr. 3237, “Ordu hazinesi varidat ve masraf defteri”.

²² İ.H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 71, 373.

²³ Baş defterdar olup da ordu defterdarlığına atananlarla ilgili örnek belge için bkz. BOA, HH, nr.41785.

hazinedir. Ordu defterdarı bu hazineden cephedeki askerin maaşını verir, onları iâş eder ve savaş için gerekli araç ve gereçlerle ilgili harcamaları yapardı.

Ordu Hazinesi ile kıyaslandığında, Rikâb-ı Hümâyun Hazinesi'nin mahiyeti biraz muğlâklık önce bu hazine için terimin Hazine-i Âmire'yi kesin ve mutlak olarak dışlayamamasından kaynaklanır. Gerçekten bir terim olarak Rikâb-ı Hümâyun Hazinesi çift taraflı kesen bir kılıç görünümündedir. Buna karşın Rikâb-ı Hümâyun Defterdarı teriminde ve dolayısıyla bu görevin mahiyetinde daha bir kesinlik mevcuttur. Şöyle ki “*Rikâb*” sözcüğünün anlamı “*özengi*” dir. “*Rikâb-ı Hümâyun*” biçimiyle de padişahın yanı, yakını anlamında kullanılagelmiştir. “*Rikâb-ı Hümâyun Defterdarı*” da padişahın yanında görev yapan defterdar anlamında olup, bu terimle ordudaki defterdardan ayrı birinin kastedildiği açıktır. Rikâb Hazinesi de padişahın yanındaki hazine anlamındadır. Aslında gerek yüksek dereceli devlet memurlarının ve bu arada defterdarın ve gerekse devlet hazinesinin padişahın yanında, yani onun bulunduğu yerde, İstanbul'da bulunması olağan bir durum söz konusu olduğu zamanlarda kullanılmaz, çünkü gerek yoktur. Ama savaş zamanlarında padişahın yanında bulunmayan ve cepheye intikal etmiş bir hazine ve bir defterdar söz konusu olduğunda, padişahın yanındakileri bundan ayırdetmek için bu kez “*rikâb*” sıfatına ihtiyaç duyulur.

Merkezdeki devlet hazinesinin “*Hazine-i Âmire*” adıyla anıldığı malumdur. Savaş zamanlarında ise, padişahın yanındaki, yani merkezdeki hazinenin bu kez “*Rikâb Hazinesi*” diye anıldığını görüyoruz²⁴. Bu durumda savaş zamanlarında merkezde iki ayrı hazinenin varlığının mı söz konusu olduğu, yoksa sadece bir isim değişikliğinin mi ortaya çıktığı gibi soruların yanıtlanması gerekmektedir. Savaş dönemlerinde devlet maliyesinde Ordu ve Rikâb Hazinesi hesapları dışında ayrıca Hazine-i Âmire'ye ait hesapların da tutulduğu görülüyor²⁵. Ne var ki böyle dönemlerde Hazine-i Âmire ile ilgili hesapların mevcudiyeti, bu hazinenin o sırada diğer iki hazine gibi fiilen işleyen bir kurum olduğu anlamına gelmiyordu. Savaş sırasında Hazine-i Âmire varlığını sadece muhasebe usulleri gereğince sürdürmekte diğer bir deyişle varlığı yalnız kâğıt üzerinde kalmaktaydı. Savaş dönemlerinde bir Hazine-i Âmire defterdarının ortada

²⁴ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 417–418.

²⁵ BOA, MAD, nr.19394.

olmaması bunun kanıtıdır. Buna karşılık Ordu ve Rikâb hazinelerinin başında fiilen gelir tahsil edip, gerekli ödemeleri yapan birer defterdar bulunurdu.

Hazine-i Âmire'nin muhasebe usulleri gereğince varlığından biz, Ordu ve Rikâb hazinelerinin fiili tüm gelir-gider hesapları yürütülürken, bunlar içinde Hazine-i Âmire'nin gelir ve gideri sayılagelen kalemlere rastlandığında, bunların o sırada ayrıca Hazine-i Âmire defterlerine işlenmesini anlıyoruz. Ancak, Hazine-i Âmire ile ilgili bu kayıtlar, aksatılmadan yürütülmüş olsalar dahi, tek başına devletin savaş sırasındaki gerçek gelir-gider durumunu ortaya koymaya yeterli olmazdı²⁶. Denebilir ki, savaş yıllarında Hazine-i Âmire'ye gelir ve gider kaydedilen kalemler ile barış zamanının Hazine-i Âmire'sinin kalemleri arasında önemli bir fark yoktu. O halde, savaş sırasında devletin gerçek ve fiili gelir-gider durumunu ortaya koyabilmek için Ordu ve Rikâb hazinesi kayıtlarının bir araya getirilmesi gerekecektir. Ordu Hazinesi ile ilgili hesaplarının bir kısmının Hazine-i Âmire'nin olağan gelir-gider kalemlerinden oluştuğu malûmdur. Örneğin, barış zamanında merkezdeki Kapıkulu askerine Hazine-i Âmire'den verilen maaşların savaşta bu kez cephedeki Ordu Hazinesi'nden verilmesi gerekirdi. Fakat Ordu Hazinesi'nce verilecek maaş miktarı haliyle cepheye sevk edilen Kapıkulu miktarı ile sınırlıydı. Merkezde kalanların maaşı Rikâb Hazinesi'nden verilirdi²⁷. Ancak Ordu Hazinesi hesap kalemlerinin özellikle XVIII. yüzyılda Hazine-i Âmire'ninkinden önemli farklılıklar göstermesi de söz konusuydu. Nitekim, bu yüzyılda Ordu Hazinesi'nden finanse edilen askeri zümreler sadece kapıkullarından ibaret değildi. Tımarlı sipahiliğin yozlaşmasından sonra, savaş yıllarında ücretli asker yazma sistemi yaygınlaşmış ve bunlarla ilgili masraflar Ordu Hazinesi'ne binmişti. Öte yandan Ordu Hazinesi savaş sırasında askerin her türlü iaşesini, silahını ve sair gereksinimini finanse etmek durumundaydı. Keza savaş sırasında kapıkullarına “*sefer bahşişi*” ve “*terakki*” gibi ek ödemeler de yapmak gerekirdi²⁸. Kısacası savaş demek daha fazla silah, daha fazla mühimmat ve daha fazla erzak demekti. Bunlar ise yeni harcamaları gerektirirdi ki böylece Ordu Hazinesi hesaplarında Hazine-i Âmire'ye maledilemeyen sapmalar ortaya çıkardı. Konuya gelirler açısından yaklaşıldığında da, savaş sırasında olağandışı bazı gelir kalemlerinin ortaya çıktığı ve bunların Ordu Hazinesi'nin emrine tahsis edildiği görülür. Savaş yıllarına münhasır gelirlerin başında önceleri “*avârız*”

²⁶ Yavuz Cezar, *Aynı eser*, s. 118.

²⁷ BOA, *Cevdet Maliye*, nr.13081

²⁸ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 254 vd.

gelmekteydi²⁹. Fakat avâriz XVII. yüzyıldan sonra devamlı salınır olduğundan, olağanüstü bir vergi olma özelliğini kaybetmişti.

Avâriz dışında savaş zamanlarında halkın çeşitli yükümlülükleri olurdu. Bunlar genellikle aynî olmakla birlikte, gerektiğinde paraya çevrilir ve “*bedeliyye*” adı altında tahsil edilirdi. “*Sürsat*” ve “*nüzûl*” yükümlülüğü ya da nakde dönüşmüş ise sürsat ve nüzûl bedeli bunlardan biriydi³⁰. Tek tek sayılmaya kalkıldığında “*bedeliyye*” adı altındaki tahsilâtların çok çeşitli olduğu görülür; deve, at, katır, araba... bedeliyyeleri gibi³¹. Fakat isimlerinin farklılığına rağmen bunlar mahiyet itibariyle aynı türe girerlerdi. Savaş zamanlarında malikâne mukataalardan alınan, daha sonra eshama da teşmil edilen “*cebelû bedeliyyesi*”ni ise bunlardan ayırmak gerekir. Sefer sırasında Ordu Hazinesi doğrudan müsaderelelere de girişirdi³².

Görülüyor ki sefer yıllarında savaşın finansmanı için barış yıllarında tahsili söz konusu olmayan ya da sınırlı olan ek kaynaklar gerekmektedir. Savaş sırasında olağan ve olağandışı tüm kaynakların tahsilâtında Ordu ve Rikâb hazinelerinin işbirliği yaptığını kabul etmek gerekir. Rikâb Hazinesi eğer kendi yapacağı masrafları aşan tahsilât yapmışsa herhalde gerektiğinde bu, Ordu Hazinesi’ne transfer ediliyordu³³. Zaten 1787–1792 savaşlarında Ordu Hazinesi mevcut parasıyla savaşı finanse edemez duruma düşmüş ve sürekli olarak merkezden gönderilecek paralara muhtaç kalmıştı³⁴.

Gözden geçirecek olursak savaş sırasında devletin gerçek malî durumunun saptanabilmesi için Ordu Hazinesi hesaplarının merkezde tutulan diğer hesaplarla bir araya getirilmesi gerekmektedir. Ancak bu basit ve kolay bir iş değildir. Savaş yıllarında hükümdarların bile önlerine bu konuda tatmin edici tablolar konulamadığından şikâyetçi olduklarına bakılırsa³⁵, Osmanlı devlet maliyesinin bu yüzden karışık hallere düştüğü ve özellikle savaşların süresi uzadıkça maliyedeki bu gibi karışıklık ve sorunların daha da arttığı anlaşılmaktadır. Bu karışıklık ve zorlukların

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Avâriz”, *İA*, s.421.

³⁰ Lütfi Güçer, *Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 98.

³¹ Devlet bedeliyyesi için bkz.: BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 31208.

³² BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 22642.

³³ E.Z. Karal, *Aynı eser*, s. 93.

³⁴ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 234.

³⁵ *Aynı eser*, s. 236.

ilk nedenini “bütçe” dönemi uyuşmazlıklarında aramak gerekir. Osmanlılar kesin hesap çıkarmak için devre sonunu beklerlerdi. Ne var ki Ordu Hazinesi için devre sonu demek, savaşın bitimi demektir. Savaşların başlama ve bitiş tarihleri ise barış yıllarının “bütçe” dönemleriyle uyuşmazdı ve özellikle savaş süresi bir yılı aşıyorsa önemli sorunlar çıkardı. Bu nedenle savaşlı yıllarda dönem sonu geldiğinde “bütçe” diye önce donuk kalıplar doldurulur, Ordu Hazinesi hesapları ilk elde bunlara katılamaz, savaşın bitimi ve ordu defterdarının kendi defterini ayrıca arz etmesi beklenirdi. Ancak daha sonra gelen ordu hazine defterlerine göre merkezdeki esas kayıtlarda her zaman gerekli tashihlerin yapılıp yapılmadığı da kuşkuludur³⁶.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerek devletin malî yapı ve usullerinde meydana gelen değişiklikler ve gerekse uzun süren savaşlar nedeniyle kesin hesap çıkarmaya ilişkin bu ihmalkârlık ve belki de imkânsızlık daha da artmıştır. Nitekim, bu dönemler için arşivlerde düzenli “bütçe”lere rastlanmayışı da bu açıdan anlamlıdır.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde özellikle 1787–92 savaş döneminde, Rikâb ve Ordu Hazinesi ayrımı, Osmanlı malî yönetiminde çeşitli sorunlar yaratmaktaydı³⁷. III. Selim “*Elbet devletimin irâd ve masrafı bilinmedikçe bu işler görülmez*” diyerek, merkezle cephe arasındaki malî koordinasyon bozukluğu nedeniyle devletin gelir-gider durumu hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığından yakınmaktadır. Padişah şu gözlemde bulunmuştur : “*Seferiyye masarifi ve teferruatından olan mihimmat bahaları irâd-ı Devlet-i Âliyye’den olmıyarak nakd akçe ile bu taraftan idare olunır, irâd orduda masarifin cümlesi bu tarafta teşekkül olur.*” Bu satırların anlamı şudur: Savaş giderleri nakit parayla hem de devletin olağan gelirlerinden sayılamayacak kaynaklardan finanse edilmektedir. Oysa devlet gelirleri zaten ordu emrine verilmiş durumdadır. Fakat buna rağmen, giderler için daima merkeze başvurulmaktadır. Padişah bu gözlemde bulduktan sonra devletin gelir-gider durumu hakkında bilgi sahibi olabilmek için cephedeki bazı defterlerin merkeze gönderilmesini emretmiştir.

³⁶ Nitekim 1660–61 bütçesini inceleyen Bkz. Ö.L.Barkan da “...harp zamanlarına rastlayan bütçe cetvellerinde, devletin normal bütçesi dışında ayrı gelir kaynaklarından faydalandığı halde bu kayıtların çok defa bütçe cedvellerine aksettirilmemiş olduğu...” ndan şüphe ettiğini söylemektedir.

³⁷ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 8797.

Padişahın savaş sırasında devletin toplam ve gerçek gelir-gider durumu hakkında bilgi sahibi olmak istediği açıktır. Oysa kendisine verilen bilgiye bakılırsa cepheden merkeze celbini emrettiği defterlerden bu bilgileri çıkarmaya olanak yoktur. Zira söz konusu defterler, daha önce de değindiğimiz kalıplaşmış, donuk verileri ihtiva etmekte olup padişahı tatmin etmekten uzaktır.

III. Selim'in bu isteği cephe ile merkez arasında ya eskiden varolan ya da sonradan bozulmuş olan bir malî koordinasyon düzenini yeniden diriltmiş ya da ilk olarak kendisi bir düzen tesis etmiştir. Bu düzen savaş sürerken bile ordu hesaplarından merkezîin sürekli haberdar kılınmasından ibarettir. III. Selim kendi devrinde bir sonraki savaşta da aynı düzenin yürütülmesinde ısrar etmiştir. Bunu şu sözlerinden anlıyoruz: "*Esfâr-ı sâbıkada ordunun irâd ve masraf defterleri her ayda bir kere gelür idi. Yine o kâideye riâyet olunsun. İrâd ve masrafı bilmiş olayım.*"³⁸

Daha sonraki yıllarda bu kural iyice yerleşmiş ve Ordu Hazinesi hesapları genellikle aylık olarak merkeze gönderilip, padişahlara arz edilmeye başlanmıştır³⁹.

Elimizde savaş sırasındaki malî sıkıntının boyutlarını tam olarak gösterebilecek o yıllara ait bütçe verileri yoktur. Bununla birlikte, çeşitli belge ve olaylar, savaş sırasında büyük bir malî bunalımın varlığını kanıtlamada bize yardımcı olabilmektedir. Ayrıca ileride değinilecek olan savaş dönemi ve sonrasına ait çeşitli önlemler de, bu bunalımın dolaylı göstergeleri olarak değerlendirilebilirler ki, o zaman bunalımın boyutlarıyla ilgili tablo daha da netleşir.

Ordunun para talepleri ve bu taleplerin yerine getirilmesinde karşılaşılan güçlüklerle ilgili olarak elde başka bilgiler de vardır. Örneğin, bir seferinde sadrazam ordu hazinesi için 1000 kise talep etmiş, ama defterdar sarraflardan borç alarak, bunun ancak yarısını tedarik edebilmişti. Sarraflardan alınan bu paranın geri ödenmesinde ise müsadere gelirleri ve Darbhâne'nin olanaklarından medet umulmaktaydı⁴⁰. Kısacası savaş döneminde, ordunun merkezden para taleplerinin ardı arkası kesilmemiş, bu talepler merkezde hep sorun olmuş ve en önemlisi istenen miktarlar genellikle kısmen

³⁸ E.Z.Karal, *Aynı eser*, s. 90.

³⁹ Y.Cezar, *Aynı eser*, s. 123.

⁴⁰ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr.16102.

ve zorla şuradan buradan sağlanan paralarla karşılanmaya çalışılmıştır⁴¹. Savaş yıllarında, padişahların özel gelirlerinin (*Ceyb-i Hümayun*) durumu da pek iyi değildi. Bu nedenle, onların (I. Abdülhamit ve III. Selim) bu savaş döneminde, eski yıllarda olduğu gibi, kendi özel hazinelerinden devlet hazinesini destekleme olanakları da pek olmamıştır⁴².

Savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin malî durumu fevkalade kötü olup kendi zaruri masraflarını finanse edemezken bir de İsveç'e yardım taahhüdünde bulunmuştu⁴³. Malî açıdan anlamsız ve ters görünen bu olayın, günün siyasî ve askerî koşulları göz önüne alındığında kuşkusuz mantıklı bir açıklaması vardı. Fakat, burada biz, konunun bu yönleri üzerinde uzun boylu durmayarak, sadece bu yardım işinin Osmanlı maliyesi üzerine getirdiği maddî ve psikolojik yükün ağırlığının anlaşılmasını sağlayacağız.

Malî yardım konusunu ilk ortaya atan İsveç kralı olmuştu. Kral Rusya'ya karşı savaş açmayı planlamış ve bunun Rusya ile halen savaşmakta olan Osmanlı Devleti'ne büyük yararı olacağını düşünerek, Osmanlı Devleti'nin kendini paraca desteklemesini istemişti. Önerisi olumlu karşılanmış ve sözlü olarak bir anlaşmaya varılmıştı. Bu anlaşmaya göre, İsveç fiilen Rusya ile savaşa tutuştuğu takdirde, Osmanlı Devleti İsveç'e savaş yılları için 8.000 kise (4 milyon guruş), savaş bitiminde de on yıl süre her yıl 3.000 kise ödeyecekti⁴⁴.

Bu anlaşma henüz yazılı hale dönüşmeden, İsveç gerçekten Rusya'ya saldırdı. Arkadan, gerekli koşulu yerine getirdiğini belirterek, Osmanlı Devletinden 8.000 kisenin ödenmesini talep etti⁴⁵. Osmanlı Devleti ise, temelde İsveç'i haklı bulduğunu ifade etmiş, fakat malî imkânlar elvermediği için, henüz yazılı anlaşma da bulunmadığını bahane ederek, konuyu geçiştirmişti. Bunun üzerine İsveç'in anlaşmayı bir metne bağlama hususundaki baskıları arttı.

⁴¹ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 128.

⁴² I. Abdülhamit kendisinden para istendiğinde bir ara şöyle cevap vermek zorunda kalmıştı: “ ...mevcut olsa alimallah kendi harçlığını da gönderir idim. Bu vakitte diriğ olunur mu? Lakin hazinelerin hali cenabınızın malumudur. Bu akçe fikri gece gündüz rahatımı meslub eylemiştir... (*Tarih-i Cevdet*, s. 129).

III. Selim'in de savaş esnasında kendi cebinden miri hazineyi destekleme olanakları selefinden pek farklı değildi. Bkz. Stanford Shaw, *Between Old and New Otoman Empire Under the Sultan Selim III*, s. 81.

⁴³ *Tarih-i Cevdet*, s. 120.

⁴⁴ Aynı eser, s. 121.

⁴⁵ Aynı eser, s. 133.

Malî durumun vahimliğine rağmen, siyasî ve askerî gereklilik İsveç'in kesinlikle küstürülmemesini gerektiriyordu. Bu nedenle, tüm imkânsızlıklara rağmen, İsveç'e az da olsa bir şeyler ödeyebilmenin çareleri aranmaya başlandı. Hatta savaşı sürdürebilmesi için İsveç'e gerekli parayı Avrupa ülkelerinden bulması önerilerek, Osmanlı Devleti'nin bu konuda bir borç senedi vereceği bildirildi⁴⁶. Ancak, İsveç bu öneriyi cazip bulmayınca “*şimdilik*” 3.000 kise gönderilmesi konusunda kesin karar alındı ise de bu para bir türlü bir araya getirilemedi⁴⁷. Sonunda, padişah bizzat devreye girerek, orduya gönderilmek üzere hazırlanmış olan iki bin kisenin yarısının İsveç'e gönderilmesini emretti⁴⁸. Ne var ki, bu da tam gerçekleşemedi ve İsveç için alıkonan paranın yarısı da daha İsveç'e verilemeden yine orduya gönderilmek zorunda kaldı.

Bu arada, yazılı bir anlaşma konusunda ısrarlarını sürdüren İsveç, yeni bir öneri getirerek, toplam 25.000 kise üzerinden anlaşmaya razı olduğunu bildirdi. Osmanlı Devleti ise, toplam yardım miktarının 20.000 kiseyi aşmamasında direnerek, savaş yıllarında 4.000 kise ödenebileceğini, geri kalanın ise barıştan sonra on yılda eşit taksitlerle ödenmesinin uygun olacağı görüşünü savunmaktaydı⁴⁹. Bu ön anlaşmadan sonra, ilk 4.000 kisenin yarısının ödenmesine karar verildi ise de, İstanbuldakiler'in tersine cephede bulunanlar şu görüşleri ileri sürerek bu karara şiddetle karşı çıktılar: Devlet kendi askerinin maaşını veremez ve gerekli malzeme ikmalini yapamazken dışarıya para göndermek uygun bir iş değildir. Gerçekçi düşünülmesi ve savaşı uzatacak planlardan kaçınılmalıdır. İsveç'in yardımları inkâr olunamaz, fakat devlet ne şimdi ne de sonra yerine getiremeyeceği bir malî taahhüdün altına girmemeliydi. Şimdi 2.000 kise verilse bile, nasıl olsa arkası ödenemeyecektir. Bu miktar Osmanlı Devleti'ni mahcup olmaktan kurtarmaya yetmeyecek ve üstelik ziyan olmuş sayılacaktır. İsveç'e söz verildi diye, askerın rızkı ve maaşı kesilmemelidir⁵⁰.

Avusturya ve Rusya ile olan savaşı hızlandırmak amacıyla olan III. Selim'in tahta geçişi, Osmanlı-İsveç ittifakının yazılı bir anlaşma haline dönüşmesini kolaylaştırdı. Nihayet 12 Temmuz 1789'da Beykoz'da taraflar yazılı bir anlaşmaya imza attılar.

⁴⁶ Aynı eser, s. 137-138.

⁴⁷ Aynı eser, s. 166.

⁴⁸ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 7990.

⁴⁹ Tarih-i Cevdet, s. 180.

⁵⁰ Aynı eser, s. 189 vd.

Anlaşmanın birinci maddesi⁵¹ ile Osmanlı Devleti İsveç'e toplam 20.000 kise ödemeyi resmen kabul ve taahhüd ediyordu. Ödeme savaş yılları için 2.000 kise olacak, gerisi barış zamanında, on yıl içinde eşit taksitlerle verilecekti. İlk ödeme ise, anlaşmanın imza tarihinden önceki yıla mahsuben, taksitler halinde yapılacaktı.

Bu anlaşmadan sonra, tartışmalar bitmiş ve İsveç'e itirazsız para verilmek zorunda kalınmıştı. Bunun için malî olanaklar iyice zorlanmış ve taksitler halinde İsveç'e 2.000 kise kadar bir meblağ ödenmişti⁵². Fakat 1790 yazında İsveç Rusya ile Varen'de bir barış anlaşması imzalayınca, Osmanlı Devleti ittifak anlaşmasının ikinci maddesine dayanarak⁵³ İsveç'e malî yardımı durdurmuştu. Ancak bu uzun sürmemiş ve Prusya araya girerek Osmanlı-İsveç anlaşmasının yenilenmesini sağlamıştı. Prusya'nın İsveç'e kefil olduğu bu anlaşma ile Osmanlı Devleti İsveç'e 18.000 kise borcu kaldığını kabullenmiş ve ilk parti olarak 4.000 kise ödemeyi kabul ve taahhüt etmişti. 4.000 kisenin yarısının hemen, kalanın da o yılsonuna kadar ödenmesi gerekiyordu. İsveç de bunlara karşılık Rusya ile yeniden savaşa girecekti⁵⁴.

Prusya'nın aracılığı ile gerçekleşen bu yeni anlaşmayı, İsveç kralı pek olumlu karşılamadı. Kral, savaşa girmek için Osmanlı Devleti'nin yapacağı malî yardımı arttırmasını ve İngiliz donanmasının da Baltık'ta İsveç'e destek olmasını istiyordu⁵⁵. Ancak, olayların gelişimi İsveç'in yeniden savaşa girmesine gerek bırakmamış ve Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları bir süre sonra son bulmuştur. Ancak savaşların bitimi, İsveç'e vaad edilen malî yardımın unutulmasını sağlayamamıştı. Zaten İsveç elçisi de sürekli bu vaadi hatırlatmaktan geri durmuyordu. Osmanlı Devleti, her ne kadar bu

⁵¹ Anlaşma metni için bkz. *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 296-298.

Anlaşmanın malî yardımla ilgili birinci maddesi şöyleydi: “*Devlet-i Aliye İsveç Devleti'ne şeraitü'l zikr ile yigirmi bin kise akçe ile imdad eylemek hususunu taahhüd iderler ve meblağ-ı mezbur Asitane-i Saadet'de mukim İsveç elçisine zikr-i ati vech üzere virile. İşbu sened tarihinden itibaren cenk ve muhabere esnasında be-her sene ikişer bin kise akçe verile ve ba'd hitamü'l muharebe baki kalacak akçe, musalahanın in'ikadı senesinden i'tibar olunarak be-her seneye mikdar-ı musavi üzere taksim birle on sene zarfında eda oluna. Ve cenk ve muhabere esnasında be-her sene virilecek mariü'z zikr iki bin kise akçeye dair bu vech üzere taahhüd olunur ki, işbu muahedenin imzası günüünden i'tibar olunan evvelki seneye mahsuben Devlet-i Aliye peşin olarak beş yüz kise akçe i'ta eyleye ve baki kalan bin beş yüz kise akçe be-her dört ay beşer yüz kise olmak üzere hitam-ı seneye dek eda oluna ve işbu evvelki seneden sonra cenk esnasında salif'ül mikdar senevî iki bin kise akçe be-her üç ay hitamında beşer yüz kise i'ta oluna”.*

⁵² *Tarih-i Cevdet*, V, s. 64.

⁵³ İkinci madde uyarınca taraflar tek başlarına ve birbirlerine haber vermeksizin Rusya ile barış imzalayamazdı.

⁵⁴ *Tarih-i Cevdet*, V, s. 96-97, 162-163

⁵⁵ *Aynı eser*, IV, s. 163.

konuda önce bazı tereddütler geçirmiş ve kalan kısmın ödenip, ödenmemesi ya da kısmen ödenmesi hakkında devlet erkânı arasında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de sonunda hem vaadi yerine getirme, hem de İsveç'in ileride Rusya'ya meyletmesini engeller düşüncesiyle, İsveç'e yine bazı meblağlar ödenmesi gerektiği görüşü ağır basmıştı.

Sonuç olarak; savaş döneminde İsveç'e yapılan toplam malî yardımın 2.000 kiseden ibaret kaldığı anlaşılmaktadır. Bunun pek önemsenmemesi gereken bir meblağ olduğu ileri sürülebilir. Ancak, bu miktarın önemi, o sıralarda maliyeye “*marjinal*” bir yük teşkil etmesi noktasında toplanır ki bu yükün ağırlığı Osmanlı Maliyesini bunaltmaya yetmiştir. “İsveç'e hiç ödeme yapılmasaydı, alternatif maliyeti ne olurdu?” sorusuna ise yanıt vermek güçtür⁵⁶.

2-Gelir Kaynaklarıyla İlgili Problemler:

Gelir kaynaklarından kaynaklanan sorunları açıklarken öncelikle gelir kaynakları tanımının sınırlarını çizmemiz gerekir. Burada sözü edilen gelir kaynakları malikâne mukataalar ile sonradan ortaya çıkan esham sistemidir.

Mukataaların hâsılatı, eğer vergi oranlarında bir değişme olmazsa vergi konusu olan alanların üretim ve faaliyet hacimlerine bağlıdır. Örneğin bir gümrüğün faaliyeti artıyor, yani gümrüğe giren-çıkan malların miktarı zamanla çoğalıyor ise o gümrük mukataasının hâsılatı da zamanla artıyor demektir. Ters durumlar gümrük hâsılatında azalmalara yol açacaktır. Böyle olmakla birlikte, eğer bir mukataa malikâne olarak satılmış ise gerçek hâsılatındaki bu artma ya da azalmalar, o mukataadan hazineye girecek meblağı etkilemeyecek demektir. Mukataa hâsılatındaki farklılaşmalar ancak mukataanın kârını etkiler. Malikâneci “*muaccele*” ödeyerek satın almış olduğu mukataanın hâsılatından sadece çok küçük bir kısmını her yıl “*mal*” adı altında hazineye

⁵⁶ Bir görüşmede reisülküttab efendi savaş sırasında sadece tek cephede Osmanlı Devleti'nin yıllık giderinin 36.000 kise olduğunu söylemiş ve bunun bir “hazine” demek olduğunu vurgulayarak , bu iki cepheli savaşta “iki hazine”harcandığını ifade etmişti. Bkz. *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 172 vd.

ödemekle yükümlüdür⁵⁷. O halde bu “mal” ların yıllar itibariyle değişip değişmemesi konusu hazine açısından fevkalade önemli bir noktadır.

Daha yıllar önce, bazı Osmanlı düşünürleri bu “mal” değerlerinin yıllar geçtiği halde pek değişmediğine ve bunun da hazinenin aleyhine olduğuna dikkati çekmişlerdi⁵⁸. Yapılan çalışmalar da hazineye ödenegelen bu “mal”ların uzun yıllar sabit bir rakam olarak kalmış olduklarını doğrulamaktadır⁵⁹. Öyle anlaşılıyor ki, hazine “mal”ları uzun süre sabit tutarken, mukataaların “muaccele” fiyatlarıyla oynayarak onların gerçek hâsılatlarından böylece etkilenme yolunu tercih etmekteydi⁶⁰.

Ülkedeki genel fiyat düzeyinin devamlı bir yükselme eğilimi içinde olduğu ve zamanla paranın değer kaybettiği göz önüne alınırsa⁶¹ “mal”ların yıllar itibariyle sabit kalması, hazineye bu kalemlerden giren meblağın zamanla gerçek değerinin azaldığı anlamına gelir. Oysa, öte yandan hazinenin çeşitli masrafları cari fiyatlardan etkilenip artar⁶². O halde “mal”lar sabit iken, malikâne sisteminin hazinenin lehine işleyebilmesi için mukataaların kısa sürede “mahlûl” olmaları ve muaccele değerlerinin de fiyat artışlarını göz önünde bulunduracak biçimde devamlı yükselmesi gerekir.

1787–1792 savaş dönemi ele alındığında, malikânelere yatırılan toplam muaccele tutarlarının azaldığı görülmektedir. Nitekim 1787’de ülkede malikâne mukataalara yatırılmış olan muaccelelerin genel toplamı 13.157.386 guruş iken, 1789’da bu rakam 12.806.612 guruşa düşmüştür⁶³. Eski-yeni satılmış tüm malikâne mukataaların muacceleleri toplamındaki bu düşme, doğal olarak savaş yıllarında muaccelenin bir yüzdesi olarak tahsil olunan “*cebelû bedelleri*” hâsılatında da düşmeye neden olabilmekteydi. Fakat burada önemli nokta savaş yıllarında “muaccele” adı altında hazineye giren yıllık meblağı bilmektir. M.Genç’in hesaplarına göre, 1780–85

⁵⁷ M.Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, s. 97.

⁵⁸ Bunlar arasında Penah Efendi ve Tatarcık Abdullah Molla’nın görüş, saptama ve önerileri özellikle dikkate değer. Bu Osmanlı aydınlarının malî konulardaki düşüncelerine ileriki konularda değinilecektir.

⁵⁹ M.Genç, Aynı makale, s. 98.

⁶⁰ Gös. yer.

⁶¹ Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Para*, Ankara 1958, s. 211.

⁶² Y.Cezar, Aynı eser, s. 129.

⁶³ M.Genç, Aynı makale, s. 282.

döneminde hazinenin “*yıllık ortalama muaccele geliri*” 956.652 guruştur. 1793–98 döneminde ise bu rakam 871.684 guruşa düşmüştür⁶⁴.

“*Mal*”lar sabit tutulduğu halde, muaccele bedellerindeki bu düşme, savaş döneminde “*mal*”lara zam yapılmaması gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Zira zammın muaccele bedellerini daha da düşüreceği açıktı. Aslında, zamanla muaccele değerleri yükselen bazı mukataalar için de aynı şey söz konusuydu. Bunların “*mal*”larına yapılacak bir zam da muaccele bedellerini aşağıya çekebilirdi. Dolayısıyla, malikâne mukataa “*mal*”ları sadece çok uzun aralıklarla ve ancak müsait yıllarda arttırabilmiştir. Savaş yıllarında ise bu gibi operasyonların göze alınması pek kolay değildi.

Kısacası 1787–1792 savaş dönemi, malikâne sistemindeki bazı mahsurların iyice görülmesine neden olmuş ve bu sisteme son verme ya da en azından “*mal*” değerlerini revizyona tâbi tutma eğilimi kuvvet kazanmıştır⁶⁵. Fakat bu yöndeki bazı kararlar için savaşın sona ermesini beklemek gerekecektir.

Eshama gelince; savaş başladığında esham uygulamasının on ikinci yılına gelinmişti. Bu süre, eshama ilişkin bazı sorunların da su yüzüne çıkmasında yeterli oldu. Bu dönemde artık genel eğilim esham satışlarını durdurmak yönündeydi⁶⁶. Böylece artık hazine dağıtılagelen “*fai*z”lerin yine hazineye girmesinin yollarını aramaktaydı.

Esham uygulaması başlatılırken, merkez malîye örgütü içinde esham işleri ile ilgili müstakil bir büro henüz kurulmamıştı. Eshama ilişkin işler önceleri Baş Muhasebe Kalemî bünyesinde mevcut “*Malikâne halifeliği*” tarafından bir süre yürütülmüş, fakat malikâne halifeleri hem malikâne mukataalara, hem de eshama ilişkin yoğun işlerin altından kalkamaz duruma gelince, bunların kâtiplerle takviye edilmesi gerekmiş ve böylece malikâne odası isimli bu büro oluşmuştu⁶⁷. Ne var ki, “*Malikâne Odası*” da sadece esham işleriyle ilgili müstakil bir büro değildi. Dolayısıyla eshama ilişkin kayıtlar, diğer işler yanında zaman zaman ihmale uğrayabiliyordu. Ayrıca esham olayı

⁶⁴ Gös. yer.

⁶⁵ Y.Cezar, *Aynı eser*, s. 131.

⁶⁶ *Aynı eser*, s. 132.

⁶⁷ Y.Cezar, “Osmanlı malî tarihinde esham”, *Toplum ve Bilim*, sayı 12, (İstanbul 1981), s. 132–133.

mukataaların belli kalemlere bağlı olması nedeniyle, maliyenin diğer bürolarını da ilgilendirmekte, bu yüzden de tüm bürolar arasında esham konusunda bir uyum sağlanması gerekmektedir. Esham sahiplerinin mukataa eminlerinden alacakları “faiz”lerin dayanağını, maliye bürolarındaki kayıtlar ve büroların kendilerine verecekleri belgeler oluşturmaktaydı⁶⁸.

Esham çok küçük hisseler halinde satıldığı için, her zümreden vatandaş esham sahibi olabiliyordu⁶⁹. Esham sahiplerinin sayıları da epeyce artmıştı. Özellikle kadınlar eshama para yatırmayı tercih ediyordu⁷⁰. Fakat esham tasarruf edenlerin bu sayıca çokluğu ve çeşitliliği bazı mahzurları da beraberinde getirmişti. İsim benzerlikleri ve bundan doğan karışıklıklar yanında, özellikle kadınların kimliklerinin kontrolü başlı başına bir sorun olmuştu. Devlet herhangi bir sehmin mahlûl olup olmadığını saptama bakımından, büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştı. Kimliklerin saptanması bakımından mevcut malî örgüt bu işin üstesinden tam gelemiyor ve sehimleri mahlûl olduğu halde “faiz” alabilenlere rastlanıyordu. Bunda Osmanlı Devleti’nin savaş sırasındaki malî organizasyonunun da payı olabilir. Zira bilindiği üzere savaş zamanlarında malî işlemlerin çoğu cephedeki “Ordu defterdarlığı”na yürütülmekteydi. Esham sahiplerinin, kendilerine faiz almaya hak kazandıracak olan “faiz sûretleri”ni taksit adedine göre yılda birkaç kere bizzat başvurarak “Ordu defterdarlığı”ndan alma durumunda olmaları kuşkusuz külfetli bir işti. Bununla birlikte muhtemelen bizzat başvurmayanlar için bu külfetli ve dolambaçlı yol, sahtekârlıklarının hemen açığa çıkmasına da yardımcı olabiliyordu. Her ne kadar 4 Mart 1787 tarihli bir kararla bundan böyle “faiz sûretleri”nin Orduy-ı Hümayûn yerine İstanbul’da verileceği duyurulduysa da aynı kararla “mahlûl” ve “kasr-ı yed” olunan sehimlerin izlenmesiyle ilgili konular yine ordunun görev alanı içine bırakılmıştı⁷¹. Böylece, esham kayıt ve işlemleriyle ilgili konular yine tek bir yönetim altında toplanmamış oluyordu.

Nihayet Eylül 1791’de bu konuda ciddi bir adım atıldı ve müstakil bir sehim halifeliği ihdas olunarak, Abdullah Efendi bu göreve atandı⁷². Bu görevin ihdas gerekçesinin başında “eshamın ekserisi nâ-malum hatunlara ve meçhul adamlara

⁶⁸ Aynı makale, s. 133.

⁶⁹ Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul 1969, s. 112.

⁷⁰ Aynı eser, s. 113.

⁷¹ Y. Cezar, s. 133.

⁷² Aynı makale, s. 135–137.

geçtiğinden ve bazıları taşrada olduklarından vaki olan mahlûlatın zahire ihracı mümkün olmadığı...” hususu açıkça vurgulanmaktaydı. Sehim halifelüğünün ihdası ile birlikte, malîye bürolarında dağınık bir durumda olan eshamla ilgili kayıtların tek elde toplanması ve çeşitli bürolar arasında bir uyum ve eşgüdüm sağlanması amaçlanıyordu. Bundan böyle esham sahiplerinin künyeleri ve işlemler, defterle daha düzenli ve sağlıklı bir biçimde kayd olunacak ve bu sayede “*faiz*” ödemelerindeki bazı yolsuzlukların önü alınmaya çalışılacaktı.

1791 yılında her yıl esham sahiplerine ödenen “*faiz*”in toplamı 1.400 kiseyi bulmuştu⁷³. Esham ihraç olunurken pek sorun yapılmayan bu “*faiz*” ödemeleri, devletin paraya ihtiyacı arttıkça göze batmaya başlamıştı. Günün “*ordu defterdarı*” Şerif Efendi, her yıl esham sahiplerine ödenen bu parayı fazla bulmakta ve “*faiz*” yükünün azaltılması için ilginç bir çare önermekteydi. Şöyle ki: Esham sahiplerine “*faiz*” ödemeleri Arabî aylara göre yapılmaktaydı. Ödemelerde Arabî aylar yerine Rumî aylar esas alınırca devlet otuz üç yılda bir, bir yıllık faiz ödentisinden kurtulacak ve bu para devlete kalacaktı⁷⁴.

Faiz yükünü azaltmak için bu gibi çareler aranması, içinde bulunulan bunalımın boyutlarını göstermesi bakımından ilginçtir. Alınan kararlar “*faiz*” ödeme süreleri yılda on bir gün uzatılmış oluyordu. Yeni ihraç olunacak eshamın taksitleri de Rumî aylara göre olacak ve buradan da bir kazanç sağlanacaktı.

Görüldüğü üzere, savaş yıllarında bir yandan piyasaya yeni esham ihracından geri kalınmamış, fakat öte yandan da eshama ilişkin bazı sorunlar su yüzüne çıkarak, bunun sıkıntıları çekilmiştir. Çekilen sıkıntıların, esham konusunda daha ciddi önlemlerin alınmasını da düşündürüp, teşvik edeceği muhakkaktı. Gerçekten, savaş içinde bir ara “*mahlûl*” sehimlerin yeniden satılmayıp, elde tutulduğu ve “*faiz*” lerinin hazineye irâd kaydedilmeye başlandığı görülmektedir. Ne var ki biriken sehimler öyle pek uzun süre elde tutulamıyor ve hazine sıkıştıkça yine piyasaya sürülmek zorunda kalınıyordu. Bu konuda ödünsüz bir politika izlenebilmesi için savaş sonunu beklemek gerekecektir.

⁷³ Aynı makale, s. 135 deki belge 6.

⁷⁴ Aynı belge.

B- Savaş Sonrası Durum Değerlendirmesi:

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'nin nasıl büyük bir bunalım dönemi yaşadığı, devletin bunalıma sürükleniş nedenlerine daha önceki bölümlerde değinildi. Bu arada, malî politika ve olayların anlatımına koşturularak, başvurulan önlemlerin, mevcut sorunları ne kadar çözümlenebildiği hususu da, geçmiş konularda vurgulanıp yansıtılmaya çalışıldı. Bu bilgiler bir araya getirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl sonlarındaki genel malî durumu, içine düşülen bunalımın nedenleri ve çözüm arayışlarının aşamaları hakkında ortaya şöyle bir tablonun konması mümkün olmaktadır.

XVIII. yüzyılda, Osmanlı devlet maliyesini temelinden sarsan ve malî bunalımın uzamasına ve boyutlarının büyümesine yol açan görünürdeki neden savaşlar olmuştur. Savaşlar artık Osmanlı Devleti için bir kazanç kapısı değildir; tersine bu savaşlar, maliyeyi ve bu arada genel olarak devleti çökerten birer sosyal afettir. Savaşların Osmanlı Devleti için bu hale dönüşmesinin bir nedeni, eskiye göre savaşların daha pahalıya mâl olmaları, buna karşılık merkezî hazine olanaklarının sınırlı kalmasıydı. Hem merkezî hazine gelirlerini arttırmak, hem de vergi kaynaklarının tahribini önlemek amacıyla, yüzyılın başında malikâne sistemi ihdas olunmuştu. Fakat malikâne sistemi vergi kaynaklarının tahribini önleyemediği gibi, malikâne satışlarından ele geçen paralar da hazine için yeterli olmamaya başladı. Bunun üzerine, malikâne sistemini daha da genişletmek eğilimi egemen oldu ve eyalet ordusunu besleyen kaynaklar da yavaş yavaş malikâne sistemi içine çekilmeye başlandı. Sağlanan fonlar merkezî orduyu ve savaşları finanse etmede kullanılacaktı. Ancak, dirliklerin merkezî hazine gelirleri içine katılmaya başlanmasıyla, bu kez eyalet ordusu zayıflatılmış oldu. Osmanlı Devleti bir kısır döngü içine düşmüştü.

Bölge idarecileri, ellerine yeterli gelir geçmediğinden “*mükemmel kapu halkı*” ile seferlere yetişemez oldular. Eyalet ordusu böylece zayıflayınca, savaşlarda olumlu sonuçlar almak daha da güçleşti. Uzayan savaş yılları, savaşların maliyetini daha da arttırdı. Bunun üzerine bölge idarecilerinin malî açıdan desteklenmesi gereği duyuldu ve “*imdâdiyye*” isimli vergiler ihdas olunarak, bunlara tahsis olundu.

Ancak, yıllar ilerledikçe fiyat artışlarına ve savaş malzemelerindeki pahalılılaşmaya rağmen “*imdâdiyye*” ler uzun süre sabit miktarlar olarak kaldı ya da çok az ve yavaş yükselebildi. Böylece, yine başlangıç noktasına dönülmüştü. Bölge idarecilerinin sorunları çözümlenememişti. Artık Osmanlı Devleti için malî mesele ile askerî mesele özdeşleşmişti. Devleti ayakta tutmak için daha iyi ve daha çok askere, bunun için ise daha çok paraya gereksinme vardı. Böyle bir özdeşleşme, malî bunalıma bir çare olacak olan, askerî masraflarda tasarruf yapma olanağını tamamen ortadan kaldırıyordu.

Hazineye yeni gelirler sağlamak amacıyla, mukataaların malikâne olarak satışlarına hız verilmek istendiyse de, büyük ve kârlı mukataalar daha önce elden çıkarıldığından, bu pek mümkün olmadı. Küçük mukataaların satışında ise, hem arzu edilen düzeyde gelire kavuşma mümkün olmuyor, hem de bu mukataaların satış fiyatlarında devlet, alıcının önerdiği fiyata razı olmak durumunda kalıyordu.

Bu arada, mukataaların satış fiyatları düşer ya da satışla iyice durgunlaşır korkusuyla malikâne mukataa “*mal*”larına zam yapılmayınca, malikâne sistemi hazinenin aleyhine işlemeye başladı. Yıllarca önce saptanan “*mal*”lar, artık hem hazine için anlamlı bir gelir kalemi olmaktan çıkmış, hem de mukataaların gerçek hâsılatlarıyla “*mal*” arasındaki makûl oran da iyice bozulmuştu.

Darbhâne’ye yeni bir düzen verilerek, vakıflara ait kaynaklardan da yararlanma yolları bulundu. Ancak savaş masrafları bunları da eritmeye başladı. Malikâne sistemine daha değişik bir biçim verilerek, “*esham sistemi*” ne geçildi. Bu uygulamada, mukataa kârları karşılık tutularak bir çeşit iç borçlanmaya gidilmişti. Ancak esham sistemi temelde bazı sakatlıklar taşıyordu. Bu nedenle mekanizma kısa sürede devletin aleyhine işlemeye başladı. Öte yandan esham, malikâne sistemine rakip oldu. İyi hesaplanamayan ve koordine edilemeyen satış fiyatları nedeniyle, bazen esham, malikâne mukataa satışlarını, bazen de malikâne mukataalar, esham satışlarını engelledi.

Esham ihracına rağmen, “*bütçe*” açıklarının kapatılması yine de mümkün olmadı. Bunun üzerine dış ülkelere borç almanın yolları arandı, fakat olumlu sonuç

alınamadı. Tüm önlemlere rağmen, hâlâ müsadereler gibi arızı gelir kaynaklarından medet umuluyordu. Bu arada ülke zenginlerinden cebren istikraz da yapıldı. Sonunda para tağşiş olunarak ayarı düşürüldü. Ancak bu da köklü bir çözüm olmayıp, sakıncaları bir süre sonra ortaya çıkmaya başladı.

Sonuç olarak, savaş bittiği sırada Osmanlı Devleti hâlâ çözüm bekleyen büyük bir malî sorunla karşı karşıyaydı. Yaşanan tecrübeler, geçmiş yıllardaki önlemlerin yetersiz kaldığını, hatta önlem diye uygulanan bazı politikaların da malî sorunun boyutlarını daha da büyüttüğünü ortaya çıkarmıştı. Kuşkusuz, Osmanlı maliyecileri ve yöneticileri de bunun farkına ve bilincine varmıştı. Ancak, uzayan savaş yılları nedeniyle, köklü çözüm ve yaklaşımlar devamlı ertelenmek ve günün koşulları gereği acil finansman politikaları daima ön plana alınmak zorunda kalınmıştı. Sorunları daha temelden ele almak için, önce savaşın bitmesini beklemek gerekiyordu.

III. BÖLÜM

III. SELİM DÖNEMİ MALÎ ISLAHAT GİRİŞİMLERİ

A- GELİR SAĞLAMAYA YÖNELİK ISLAHAT GİRİŞİMLERİ

Devlet bütçe açıklarıyla mücadele ederken çeşitli yöntemlerle gelirlerini giderlerine uydurmaya çalışır. Giderlerini kısmak için aldığı tedbirlerin yanında, gelir bulma çalışmaları da büyük önem arz eder. Açıkları kapamanın en iyi yolu ise vergilerin arttırılmasıdır.

1-Vergiler ve Müsadere Gelirleri

Savaş nedeniyle daha da artmış olan giderleri artık olağan gelirlerle karşılama olanağı kalmamıştı. Vergi gelirlerinin zamanında hazineye intikal etmemesi de ayrı bir sorundu. Bu yüzden hazinenin geçmiş yıllara mahsuben bazı alacakları vardı¹. Savaş başlayınca, ilk elde bu bakaya vergilerin bir an önce hazineye intikal ettirilmesi için harekete geçilmişti². Bölge idarecilerine yazılan emirlerde “*çift taraflı seferimiz*” var denilerek malî durumun vehameti vurgulanıyor ve vergilerin ivedilikle tahsilinde gayret göstermeleri isteniyordu³.

Savaş başlayınca olağan vergilerin tahsiline önem verildiği gibi, ayrıca olağanüstü bir savaş vergisi niteliğinde olan “*cebelû bedeli*” tahsiline de girişilmişti⁴. Bu vergi malikâne mukataa ve esham sahiplerinden tahsil olunurdu. Vergi, muaccelenin %10-15’i oranındaydı. Tahsilât kapsamına, eski-yeni tüm mukataa ve esham sahipleri girmektedir⁵.

Savaş yıllarında müsadereleler de artmış ve bu kanaldan sağlanan gelirlerle bazı masraflar karşılanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti’nde askerî zümrenin özellikle

¹ Yavuz Cezar, *XVII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih*, İstanbul 1986, s. 135.

² Gös.yer.

³ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 29985

⁴ Mehmet Genç, “Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, (Ankara 1975), s. 282.

⁵ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 31133 (Cebelû bedeli tahsili hakkında hüküm).

önde gelen devlet adamlarının servetleri müsadere ismiyle hazineye alınabilirdi. Yine devlet ihtiyaç zamanında reayaya ek vergiler yüklendiği gibi devlet adamlarından da hediye, caize vs. gibi katkılar ve çoğu zaman ödenmeyecek istikraz talebinde bulunabilirdi⁶. İlke olarak vergiden muaf olan bu askerî zümreye mensup olan şahısların bütün servetleri her an hazineye intikal edebilirdi.

Savaş yıllarında müsadere nedenleri çok olmakla birlikte, bunlar içinde biri özellikle dikkati çekmektedir: Devlete borcu olmak. Bazı hallerde, zimmetinde devlet alacağı kalanların yalnızca mal ve emlakinin zaptedilmesi ile yetinilmiyor ve bunların uhdelerinde bulunan mukataalar da ellerinden alınıp başkalarına veriliyordu⁷.

2-İç Borçlanma

İç borçlanma deyince önce esham olayını anımsamak gerekir. Fakat savaş yıllarında yalnız esham ihracıyla sağlanan fonlar yeterli olmamış ve bazı kişilerden doğrudan borç alma ve isteme zorunda da kalınmıştır.

Bu alandaki ilk örnek, savaş başlarken, zenginliği ile meşhur Cezayirli Hasan Paşa'dan istenmiş olan paradır. Hasan Paşa padişahın bizzat talebi üzerine hazineye 1 200 kiselik yardımda bulunmuştu⁸. Bunun dışında savaş sürerken sarraflardan da çok kısa süreli ve küçük bazı istikrazlar yapıldığı görülmektedir⁹.

Özellikle savaş iki cephele hale geldikten sonra ve de ordunun para isteklerinin sonu gelmeyince, ülke zenginlerinin devlete borç vererek ya da ianede bulunarak hazine gelirlerine katkıda bulunmalarını sağlamanın yolları aranmaya başlanmıştı. Şeyhülislam da "...sahib-i yesar olanların vech-i mezkûr üzere ianelerinde asla bir beis yoktur" diyerek bu konuda fetva vermiş ve zenginler devlete yardıma davet olunmuştu¹⁰. Bunun üzerine harekete geçildi ve Bursa zenginlerinden 1 500 kise borç toplanma yoluna

⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 295.

⁷ Yavuz Cezar, *Aynı eser*, s. 137.

⁸ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 42.

⁹ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 15236.

¹⁰ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 34.

gidildi¹¹. Ne var ki yapılan soruşturma sonucunda, hem Bursa zenginlerinin buna gücü yetmeyeceği, hem de bazılarının daha önce de hazineye yardımda bulunduğu anlaşıldı. Soruşturmayı yapan memur 1 500 kise yerine 200 kisenin tahsili yoluna gidilmesini salık vermekteydi¹². Merkez ise, önerilen bu rakamı çok küçük bulmuş ve Bursalı zenginlerin asgarî 500 kiselik bir yardıma güçlerinin yeteceği düşünülerek, Bursa'ya gönderilecek hükümde rakamın 900 kise olarak belirlenmesinde karar kılınmıştı¹³. Şubat 1789 tarihli bu hükümde, önce devletin paraya ne denli gereksinmesi olduğu vurgulanıyor, sonra da kendilerinden borç istenen dokuz tüccarın adları tek tek belirtiliyordu. Hüküme göre, istenen para “*cerîme*” niteliğinde olmayıp, savaş bitiminde kendilerine geri ödenecekti. İstenen borca karşılık cizye vergisi teminat olarak gösterilmişti.

İstenmiş olan bu 900 kiselik borcun tamamının hazinece tahsil edilebilmiş olduğu kuşkuludur. Fakat en azından 200 kisesinin tahsil edilebilmiş olduğuna dair bilgiler vardır¹⁴.

3- Dış Borç Girişimi

Daha önce de işaret olunduğu üzere, bir yabancı ülkeden borç isteme düşüncesi henüz savaş başlamadan Osmanlı yöneticilerinin kafasında doğmuştu. Hatta bir ara sadrazam Fas elçisine sözlü olarak konuyu iletmiş ve Fas hâkiminden 30.000 kiselik bir yardım ummuştu¹⁵. Elçi ise, ancak kiselik bir yardım vaâd etmiş, fakat o günlerde bu konuda ciddi bir gelişme kaydedilmemişti.

Savaş başlayınca artan giderlerin finansmanında çekilen güçlükler, dış yardım konusunda Osmanlı Devleti'ni daha ciddi girişimlerde bulunmaya zorladı ve yöneltti.

Osmanlı yöneticileri Fas'tan hâlâ ümit kesmemenin yanı sıra, Cezayir ve Tunus gibi diğer Müslüman ülkelerin de, Hıristiyan dünyasıyla olan bu büyük savaşta Osmanlı

¹¹ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 1098.

¹² *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 128.

¹³ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 1126.

¹⁴ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 128.

¹⁵ *Aynı eser*, IV, s. 244.

Devleti'ne nakdî yardımda bulunacakları kanısındaydılar¹⁶. Anlaşılan Fas nezdinde olan girişimden sonra, artık büyük meblağlar beklenmiyordu ama birkaç bin kise istendiği takdirde, buralardan bir şeyler gönderileceği düşüncesi egemendi. Para, kaptan paşa aracılığı ile istenecek ve kendisi borca kefil olacağı gibi, sadrazam da ayrıca borcun geri ödenmesini taahhüd edecekti¹⁷. İşte bu umut ve koşullarla Cezayir-i Garb Beylerbeyliği Mehmet Paşa'ya resmî bir yazı gönderildi ve savaş bitiminde geri ödeme vaadiyle iki bin kise borç istendi¹⁸. Ancak gelen cevaplardan para yerine özür beyanı çıktı.

Bu arada bir süredir yardım vaâdiyle Osmanlı Devleti'ni oyalayan Fas hâkiminin de gerçek niyeti açığa çıkmıştı. Garb Ocakları ile arası bozuk olan hâkim, Osmanlı Devleti'nin Fas'ı bu ocakların tasallutundan kurtarması koşulunu öne sürmüştü ve bu yapılmadığı takdirde, İstanbul'a göndermek için hazırladığı parayı kendisinin bizzat bu işte kullanacağını açıklamıştı¹⁹.

Müslüman ülkeler nezdindeki girişimler sonuçsuz kalınca, gözler bu kez Avrupa ülkelerine çevrildi. Devlet adamları padişaha dış ülkelere yardım isteme önerisini sunduklarında, o şöyle demişti : “ *Dail-i memleketimizde tedarik-i nükûd mümkün olsa güzel olur; olmadığı halde be-her hâl ilacına bakılmak cümleye vacibdi.*”²⁰. Şeyhülislam Efendi de borç almanın dince mekruh olduğunu, ama devletin mecbur kaldığını, dolayısıyla böyle bir durumda borç istemenin sakıncalı görülemeyeceğini ifade etmekteydi²¹. Bunun üzerine Felemenk'ten borç almak üzere resmî girişimler başladı.

1789 yılı başında Felemenk'in İstanbul elçisine başvurularak, bu devletten 15.000 kise borç istendi. Borcun miktarı, vadesi, geri ödeme biçimi ve teminatı hakkında uzun müzakereler ve karşılıklı yazışmalar cereyan etti²². Felemenk elçisi doğrudan devletin borç vermesi yerine, Felemenkli bir tacirden borç alınmasının daha doğru olacağını söylüyor ve kendisi de böyle bir taciri bulma görevini üstleniyordu. Ancak Fransız

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit*, Ankara 1946, s. 84.

¹⁷ Y.Cezar, *Aynı eser*, s. 137.

¹⁸ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 244.

¹⁹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1968, s. 139.

²⁰ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 130.

²¹ Gös.yer.

²² Abdurrahman Şeref, “Ecanibden ilk istikraz teşebbüsümüze aid birkaç vesika”, *TOEM*, yıl 5, XXX, s. 321-337.

İhtilali'nin Avrupa'da neden olduğu karışıklıklar yüzünden, elçinin haberleşme ve soruşturma olanakları kısıtlanınca borç verebilir uygun bir tacir bir türlü bulunamadı. Öte yandan yürürlükteki ticaret rejimi nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin borç için bazı tarımsal ürünlerini karşılık göstermesinin de pek mümkün olamayacağı ortaya çıkmıştı. Sonuç olarak elçi ile Nisan 1790'a kadar süren görüşme ve yazışmalardan olumlu bir sonuç çıkmadı ve böylece Felemenk'ten borç alınamadı²³.

Felemenk'ten sonra Osmanlı Devleti son yıllarda gelişme kaydeden iyi siyasî ve ticarî ilişkilerine güvenerek bir ara İspanya'dan da borç almayı tasarlamıştı²⁴. Fakat kaimakam paşanın İspanyol elçisi nezdindeki girişimi fazla bir gelişme göstermeden konu kapanmak zorunda kalınmıştı. Zira, o yıllarda İspanya, Avrupa'daki savaşların bitmesi için çareler arıyor ve hatta arabulucu olarak resmen devreye girmeyi planlıyordu. Nitekim İstanbul'daki İspanyol elçisi Bab-ı Âli'ye cevabî yazısında Osmanlı Devleti'ne parasal yardımda bulunarak, savaşta taraflı bir duruma düşülmek istenmediğini ve İspanya'nın Avrupa'da artık bir barış yapılması gerektiğine inandığını bildirmekteydi²⁵.

4-Paranın Tağşışı:

Savaş yıllarında “malî sıkıntı”, “para yokluğu” ile adeta özdeşleşmişti. Bu nedenle o yıllarda malî soruna çözüm arayanlar, diğer önlem ve girişimler yanında “akçe meselesi” ni de ele almışlardır. Akçe meselesini tartışanlar darbhâneye değerli maden celbetmenin yolları, paranın rayici ve tağşışı konuları üzerinde duruyorlardı²⁶. Amaç paranın değeri ile oynayarak devlet hazinesine gelir sağlamaktı. Bir çare olarak içinde hiç değerli maden bulunmayan sikke basımını önerenler olmuştu. Fakat özellikle dış ticaret sekteye uğrar düşüncesiyle, bu öneri rağbet görmemişti.

²³ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 130, 243.

²⁴ 1782-83'te İspanya ile iki anlaşma imzalanmıştı. Bunlardan biri “Sulh ve ticaret anlaşması” idi. Bu anlaşma ile İspanya tüccarına kolaylıklar tanınmıştı. (Metin için bkz. *Tarih-i Cevdet*, II, s. 268-272). İkincisi ise “Tarafsızlık anlaşması” idi (*Tarih-i Cevdet*, II, s. 185).

²⁵ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 243.

²⁶ Y.Cezar, *Aynı eser*, s. 138.

Cephedeki ordu, İstanbul'dan gönderilen paraların altın olmasında zaman zaman ısrar ediyordu²⁷. Oysa, devletin elinde gümüş ve altın para darbedecek yeterli maden yoktu. Bu nedenle bir emir yayınlanarak, halk, elinde bulunan altın ve gümüş eşyayı belli bir bedelle devlete satmaya mecbur tutuldu²⁸. Darbhâne, bir miskal altını altı guruş otuz paradan, bir dirhem gümüşü de on paradan satın alacaktı²⁹. Bu emir yürürlüğe konmadan önce dinî makamdan da onay (fetva) almak gerekmişti.

Savaşın ilk yıllarındaki bu operasyon sayesinde darbhâne bir miktar değerli maden toplayabilmiştir. Bunlarla tedavül değeri iki guruş olarak saptanan ve “*cedid ikilik*” diye anılan gümüş sikkeler basılmıştı³⁰. Cedit ikilikler dokuz dirhemdi. Ancak ihtiva ettikleri gümüş bakımından gerçek değerleri altmış dört para etmekteydi. Diğer bir deyişle bu yeni sikkeler tağşiş edilmişler ve gerçek değerlerinin % 20 fazlası bir değer üzerinden piyasaya sürülmüşlerdi.

Bu operasyonla darbhâneye toplam ne miktar değerli maden girdiğini ve sonra toplam kaç adet “*cedid ikilik*” basıldığını bilemiyoruz. Dolayısıyla, devletin toplam kârını da hesaplamaya şimdilik olanak yoktur.

III. Selim padişah olduğunda, selefi zamanındaki para operasyonu ile darbhânenin sağladığı kârlar erimeye yüz tutmuştur. Söylendiğine göre o sıralar darbhânedeki “*sermaye akçesi*” olarak 2.000 kiseden fazla mevcut akçe yoktu³¹. Para sıkıntısı yine devam etmekteydi. Dolayısıyla III. Selim de selefi gibi, para konusunda aynı politikayı izlemekten başka yol bulamadı.

Operasyona önce, altın ve gümüşten mamûl eşyanın kullanımının haram olduğuna dair şeyhülislamdan fetva alınarak başlandı³². Bu gibi eşyanın “*zekâtı vacib ve hasbi bila faide*” olduğu ilân edilmiş ve bunların “*cihad*” masrafı için devlete gerekli olduğu vurgulanmıştı. Sonra halk elindeki altın ve gümüş eşyayı belli bir fiyatla darbhâneye satmaya mecbur tutuldu. Halk ve devlet ricali gibi padişah dahi

²⁷ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 4987.

²⁸ *Tarih-i Cevdet*, V, s. 28.

²⁹ BOA, HH, nr.8353.

³⁰ *Tarih-i Cevdet*, V, s. 29.

³¹ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 243.

³² E.Z.Karal, *Aynı eser*, s. 84–85.

saraydaki birçok değerli eşyayı darbhâne'ye teslim etti. Ancak, bu karar ve uygulamaya “ulema” açıkça tepki göstermiş ve karşı çıkmıştı³³.

Toplanan gümüşlerle yüzlük gümüş sikkeler basıldı³⁴. Bu operasyon sonucunda darbhâne bir miktar kuvvetlenmiş olmalı ki, III. Selim tahta geçtiğinde darbhânenin nakit mevcudu 2.000 kise iken o günden 1790 Ağustos'una dek sefer masrafları için darbhânedен verilen meblağın tutarı 25.000 kiseyi aşmıştı³⁵. Fakat, darbhâne'nin artan olanaklarını yalnızca bu operasyonlara bağlamamak gerekir. Bilindiği üzere darbhânenin başka gelir kaynakları da vardı. Öte yandan, yapılan operasyon sonunda darbhânenin piyasadan pek fazla kıymetli maden celbedemediği³⁶ ve eğer bu sırada darbhâneye bir şeyler girmişse, bunun özellikle saraydan gönderilen eşyalar sayesinde sağlanmış olduğu tahmin edilebilir.

Yasa kuvvetiyle parayı ucuza alıp, pahalıya satmaya dayanan bu operasyonların sonuçta enflasyonist etki yaparak, genel fiyat düzeyinde yükselmelere neden olacağı muhakkaktı. Aslında devlet paranın ayarını düşürmekle, ilk elde vereceği maaşları da o oranda azaltmış oluyordu. Ne var ki, para taşımasının sonuçları iki yüzlü bir bıçak gibidir. Nitekim, ayarı düşük paralar piyasaya sürüldükten sonra kalpazanlık artmış ve bunlar devletinkinden biraz daha yüksek ayarlı paralar basarak, devlet kârını engelleyip, bundan kendileri yararlanmaya çalışmışlardır³⁷.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1965, s. 602.

³⁴ BOA, Cevdet Darbhâne, nr. 316.

³⁵ İ.H.Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 86.

³⁶ İ.H.Uzunçarşılı İstanbul'a gönderilen ve Darbhânece satın alınan “gümüş evani” hakkında bazı belgelere işaret ediyor (*Aynı eser*, s. 86). Fakat bunların tutarı pek fazla olmamalıdır. Çünkü halk elindeki değerli madeni düşük fiyatla devlete satmaya pek istekli davranmaz.

³⁷ Devletin bastığı paraların değeri %20 oranında eksikti. Bu durumda bir kalpazan örneğin, piyasaya %10, %15 oranında para sürdüğü zaman bu paralar devletinkinden daha tercih edilir. Dolayısıyla devletin umduğu %20'lik kâr kaybolur (Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 211).

B- DENEMELERİN SONUÇSUZ KALMASI ÜZERİNE BAŞLAYAN REFORMİST HAREKETLER

1-Yayınlanan Islahat Lâyihaları

1791 yılında savaş bitince III. Selim, gerek genel olarak devlet düzeninde gerekse malî konularda birtakım yeni düzenlemelere gitme ve sorunlara daha temelden yaklaşarak, yeni politikalar saptama ve uygulama zamanının geldiğine inanarak, devrinin düşünür ve idarecilerinden, devletin sorunları ve çözüm yolları hakkında kendisine görüş bildirmelerini istedi³⁸. Bunun üzerine çok sayıda kişi yazılı bir rapor halinde görüş, teşhis, düşünce ve önerilerini açıkça ortaya koydu³⁹. Ancak biz, sipariş üzerine görüş bildiren bu rapor sahiplerinden ikisinin görüş ve önerilerine geçmeden önce, başka birinin, Süleyman Penah Efendi'nin görüş ve önerilerini ele almak istiyoruz.

a-Süleyman Penah Efendi

Mevcut bilgilere göre, Süleyman Penah Efendi 1785 yılında İstanbul'da ölmüş olup, görüşlerini içeren risalesini de muhtemelen 1770–1780 yılları arasında kaleme almıştı. Dolayısıyla kronolojik açıdan Penah Efendi diğerlerine göre öncelik taşır.

Süleyman Penah Efendi, görüşlerini içeren söz konusu risâleyi herhangi bir sipariş üzerine yazmış değildi. O, işe, Mora İhtilâli tarihçesini kaleme almakla başlamış, ancak bunun arkasına devlet ve sosyal düzen hakkındaki bazı görüş ve önerilerini eklemeyi edememişti. Ne var ki, bu eklemelerin gereğinden fazla uzaması risalenin yapısını bozacak ve bu risaleye uygun bir başlık seçmekte güçlük çekilecekti. Nitekim risale bazı tarihçilerce “*Penah Efendi Mecmuası*” diye anılagelirken, diğer bazıları onu “*Mora*

³⁸ Stanford.J.Shaw, *Between Old and New Ottoman Empire Under the Sultan Selim III*, 1971, s. 86.

³⁹ Bu raporlardan on tanesi Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir. III. Selim'e sunulan yirmi lâyihanın özeti Enver Ziya Karal tarafından yayımlanmıştır: Nizam-ı Cedid'e Dair Lâyihalar, *Tarih Vesikaları*, I/6, II/8, İstanbul 1942, s.104-111.

İhtilâli Tarihçesi” diye isimlendirmiş, bir kısım yazarlar da ona “*Mora İhtilâli ve Devlet Nizamına Dair Risâle*” başlığını uygun görmüşlerdir⁴⁰.

Burada bizi ilgilendiren konular risâlenin ikinci bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde Penah Efendi mevcut düzeni ıslah çarelerini ararken, her türlü konu ve soruna değinmekte ve bunların bir kısmında oldukça ayrıntılara girerek, somut öneriler sunmaktadır. Ele aldığı konular sistematik bir sıra dâhilinde kaleme alınmamış olmalarına rağmen, yine de ana gruplar itibariyle bir araya getirilebilirler⁴¹. Bu yapıldığında, onun işlediği konu ve sorunların;

- Dil, kültür ve eğitim
- Bilimin önemi ve basın- yayın faaliyeti
- Batı dünyasının üstünlüğü ve nedenleri
- Devletin ve devlet erbabının görevleri
- Toprak rejimi
- Tarımsal üretim
- Sınaî üretim
- Menzil teşkilâtı ve ulaşım sorunları
- Nüfus sorunları
- Dış ticaret
- Maliye ve vergi sorunları
- Parasal sorunlar
- Mülkî ve idarî alanda gerekli düzenlemeler

gibi ana başlıklar altında toplandığı görülür. Ayrıntılar bir yana, yalnız bu başlıklar bile Penah Efendi'nin “*düzenin ıslahı*” gibi önemli bir konuda ne denli geniş ve kapsamlı bir yaklaşım içinde bulunduğu göstergesidir. Dolayısıyla, burada onu haklı olarak devrinin önde gelen aydınlarından biri olarak niteleyebiliriz.

⁴⁰ Aziz Berker, “Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası”, *Tarih Vesikaları*, II/7–12, (Haziran 1942-Mayıs 1943).

⁴¹ Cahit Telci, “Bir Osmanlı aydınının XVIII. devlet düzeni hakkındaki görüşleri: Penah Süleyman Efendi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, VII, s. 179.

Araştırmamızın konusu gereği bu Osmanlı aydınının her alandaki teşhis ve önerilerini sergilemekten ziyade özellikle maliyeye ilişkin olanları ele alacağız. Ancak genel düzeyde şunu belirtmekte yarar var: Penah Efendi'nin hareket noktası ve sorunlara yaklaşım tarzı ilginçtir. Ona göre düzenin ıslahı konusundaki anahtar bilim ve tekniktir. Fertlere çalışmak düşer. Devlet sosyal ve ekonomik hayatın âdil bir düzenleyicisi olmalı ve devlet adamları namuslu olup, kendi çıkarları için değil, halkın ve devletin çıkarlarını gözeterek iş görmelidirler. Penah Efendi bildiğimiz kadarıyla “*kalkınma*” sorununu da ilk defa gündeme getiren Osmanlı aydınıdır⁴². Ona göre kalkınmanın yolu gerek tarımsal gerekse sınaî alanda üretim artışından geçmektedir. Osmanlı, Amerika'yı keşfeden ve arkadan büyük atılımlar yapan Batı'yı örnek almalı ve onların başarılarının Osmanlı ülkesinde de mümkün olduğunu göstermelidir. Penah Efendi Osmanlı'da bunun için her türlü potansiyelin bulunduğuna inanmaktadır.

Onun maliyeye ilişkin teşhis ve önerilerine gelince: Penah Efendi önce genel olarak “*mukataa*” lar üzerinde duruyor. Ona göre mukataalar gereğinden fazla dağılmış ve bölünmüş durumdadır. Bir kazanın mukataaları, diğer bir kazaninkine ilhak olunmuş, ya da tersi yapılmıştır. Ona göre bu durum “*akıldan baid işdir*” ve “*ne mertebe sehv olmuş bunda akıl durur.*”⁴³

O, mukataalarla ilgili böyle bir tablonun hem devlete gelir kaybettirdiği, hem de reayanın ezilmesine yol açtığı kanısındadır. Şöyle ki: Bir yörenin mukataaları uzak yerlerdeki diğer kazaların mukataalarına ilhak olunduğunda, reaya voyvodasız kalmaktadır. Oysa voyvoda, kendi reayasını korur, ezdirmez. Ama voyvoda ortada ya da yakında olmayınca reaya, yörenin mütegalibesi tarafından ezilmekte ve soyulmaktadır. Penah Efendi sorunun çözümünü mukataaların yeniden düzenlenmesinde görür ve “*Her kazada bir mukataa*” ilkesini benimser. Gerçi böyle bir ilkenin, uygulama aşamasında bazı yörelerde malikâne sistemi ile çatışması olasılığı olduğunu da bilir. Ancak, kendi önerileri çerçevesinde hareket edildiğinde “*malikânelik şüirtına halel vermeden*” bu işin nasıl gerçekleştirileceğinin yollarını da gösterir.

⁴² Cahit Telci, Aynı makale, s. 180.

⁴³ Aziz Berker, Aynı makale, II/11, s. 387.

Penah Efendi, malikâne mukataaların durumu üzerinde de titizlikle durmaktadır. Onun bu konudaki saptama ve görüşleri kendi çağı içinde değerlendirildiğinde fevkalade ilginç ve değerlidir. Bir kere o, XVII. yüzyıl sonunda başlatılmış olan bu uygulamanın bir gaflet olduğu kanısındadır. Ona göre artık öyle mukataalar malikâne olarak satılır olmuştur ki bunlar “malikânelik olarak verilecek şeyler hiç değildir”. Uygulama devlete zarar vermektedir; dolayısıyla ya kaldırılmalı, ya da hiç olmazsa eski sahipler öldükçe bu mukataalar muhassıllara ihale yoluna gidilmelidir.

Bu radikal görüşlerine rağmen, Penah Efendi yine de sistemi kendi içinde ıslah yolları arar. Onun saptamalarına göre sistemin yozlaşp, şikâyet kaynağı olmasının nedeni, malikâne sahiplerinin iltizam bedellerine sürekli olarak yaptıkları zamlardır. Mültezimler bu zamları reayadan çıkarmaya çalışmakta ve böylece reaya ezilmekte ve vergi kaynakları zarar görmektedir. Peki, malikâne sahiplerinin yapageldikleri bu zamların gerekçesi nedir? Penah Efendi bunu mukataa gelirlerinin zaman içinde artmış olmasıyla açıklar. Çünkü zamanla ürün para etmeye başlamış malikânelerin kârları yükselmiştir. Ancak genel bir yükselme eğilimi söz konusu olmakla birlikte, gerçek kâr düzeyleri kesin olarak bilinmemekte, fakat buna rağmen malikâneciler her yıl iltizam bedellerine bir miktar zam yapmayı âdet edinmiş bulunmaktadırlar. Sonuçta zamlar insafsızca ve gerçek kâr düzeyiyle tutarsız olmakta ve mültezimler de zammı vergi yükümlüsü reayaya yansıtmaktadırlar.

O halde, sistemin ıslahı isteniyorsa, işe önce malikâne mukataaların gerçek ve güncel kâr düzeylerinin saptanmasıyla başlanmalıdır. Artık, yıllar önce bu mukataaların ilk satışları sırasında saptanmış olan “*faiz*” lerinin gerçeği yansıtmadıkları bilinmelidir. Yeni kâr düzeyleri Defterhane-i Âmire’deki defterlere işlenince, bundan böyle iltizam bedellerinin kontrolü mümkün olacak ve insafsızca zamların önü alınacaktır. Bu arada Penah Efendi, bu mukataaların iltizamında “*kefilli mültezim*” yöntemi de önermektedir. Malikâneciler mukataalarını yalnız bu mülteziplere ihale edebilecek ve kendileri yalnız defterlere işlenen “*faiz*” lerini almakla yetinecektir.

Bunların yanı sıra Penah Efendi, malikâne uygulamasının rasyonelini aramaktan da geri durmaz ve sonunda konunun can damarını ele alır: Ortalama ömür meselesi. Acaba Osmanlı maliyecileri böyle bir uygulamayı başlatırken, yani mukataaları ömür boyu

tasarruf etme hakkıyla özel kişilere satarken, onların mukataayı ortalama kaç yıl ellerinde tutacağı konusunda sağlam bir araştırma yapmış mıdır? Bu soruyu soran Penah Efendi Tütün Gümrüğü mukataasını ele alarak ve malikâneciye mukataayı satın almadan itibaren ortalama 15 yıllık bir ömür biçerek, iltizam usûlü ile malikâne uygulamasını karşılaştırıp hazinenin kâr veya zararını hesaplamaya girişir. Vardığı sonuç şudur: *“on beş senede cümle malikâne sahipleri vefat itmez ki tekrar mirî mutasarrıf olsun. Ve ibtida-i emrden on beş seneye değin vefat idenlerin sehimlerinden alınacak akça on beş seneden ziyade muammer olanların zararına mahsub olunca beher hal mirîye azim zararı olduğu zahirdir...⁴⁴”*.

Maliyeye ilişkin olarak Penah Efendi'nin bir araya getirilebilecek olan görüşleri bunlardan ibaret değildir. O, cizye ve avarız gibi vergilerin tahsilindeki yolsuzluklara da çok ayrıntılı olarak değinmekte ve çözümler önermektedir⁴⁵. Çok kısa bir biçimde ifade etmek gerekirse, bu yolsuzlukları önlemek ve sistemi yeniden rayına oturtmak için o, çareyi yeni bir sayımda görmektedir⁴⁶. Ayrıca, defterlerde kayıtlı olan ödenecek vergiler konusunda reayanın da bilgi sahibi olması gerektiğini söylemekte, böylece bir kontrol mekanizması oluşacağına inanmaktadır.

Penah Efendi'nin diğer konulardaki görüşleri de, dolaylı da olsa yine bazı açılardan maliyeye ilişkilidir. Ancak, bunların tümünü burada ele almaya gerek yok. Önemli olan şu ki, maliyedeki bunalım artık Osmanlı düşünen kafalarını meşgul etmeye başlamış ve sorunları çözebilmek için çareler aranır olmuştur. Penah Efendi'nin risalesi, kendiliğinden arayış ve çözümleme olması bakımından da fevkalade önemlidir.

III. Selim'in tahta geçmesinden sonra padişaha sunulan raporlar ise, sipariş üzerine kaleme alınmışlardı. Rapor sahipleri, devlet kurumlarının tedaviye muhtaç durumda olduğu ve bir şeyler yapılması gerektiği noktasında birleşiyordu. Ancak, her biri genellikle kendi uzmanlığıyla ilgili konulara ağırlık vermekte ve sorunları bir bütün olarak kavrayıp, ele almamaktaydı. Yalnız bu arada iki rapor, diğerlerinden oldukça farklı ve ilgi çekiciydi. Bu iki raporun sahipleri, Osmanlı Devleti'nin gerek genel ve gerekse malî sorunlarına büyük bir vukufu nüfuz etmiş ve ortaya somut öneriler

⁴⁴ A. Berker, Aynı makale, II/11, s. 390.

⁴⁵ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986, s. 144.

⁴⁶ Aynı eser, s. 145.

koymuşlardı. Bu rapor sahipleri, Tatarcık Abdullah Molla ile Defterdar Mehmet Şerif Efendi'dir.

b- Tatarcık Abdullah Molla

Tatarcık Abdullah Molla'nın raporu askerî, sosyal, ahlakî, malî, parasal vs. gibi hemen her türlü soruna el atması nedeniyle, emsallerinden hem daha uzun, hem de içerik bakımından daha zengindir⁴⁷. Burada onun yalnız malî konulardaki teşhis ve önerileri üzerinde durulacaktır.

Tatarcık Abdullah Molla, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü büyük malî bunalımın önemli bir nedenini malikâne sistemindeki aksaklıkların teşkil ettiğini ileri sürer⁴⁸. Ona göre mukataaların malikâne olarak satılması, aslında olumlu bir girişim ve başlangıç olmuştur. Bu uygulama sayesinde mukataaların tahrip olmasının önüne geçilebilir ve malikânegilerin koruyuculuğu altına giren reaya zulümden kurtulabilirdi. Ancak, malikânegiler, malikâneleriyle doğrudan kendileri ilgilenmeyip, mukataalarını mültezime vermeye başlayınca, sistemin amaçlanan sonucu vermesine olanak kalmamıştı. Öte yandan mukataa “mal” larına zamanla zam yapılmaması çok büyük hata olmuş ve bu yüzden hazine önemli kayıplara uğramıştı. İfadesine göre “mal” lar sabit kalırken, halen malikânegilerin elde ettikleri hâsılat ve net kâr eski yıldakilerin çok üzerindeydi⁴⁹.

Abdullah Molla, sorunun çözümü için şöyle bir teşhis ve öneri getirmekteydi: Mahlûl olan mukataalar, hemen yeniden satışa sunulmamalıydı. Hazine bunları bir süre elde tutup, gerçek hâsılat düzeyleri hakkında bilgi edinmeli ve bu hâsılatı göre yeni bir “mal” saptanmalıydı. Mukataa yeniden satışa sunulurken de, satış fiyatı, mukataanın yıllık net hâsılatının en az sekiz on katı olarak belirlenmeli ve mukataa daha ucuza satılmamalıydı.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, “Nizam-ı Cedid’e dair lâyhalar, 1792”, *Tarih Vesikaları*, II/12, İstanbul 1942, s.424.

⁴⁸ Besim Özcan, “Tatarcık Abdullah Efendi ve ıslahatlarla ilgili lâyhası”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan*, XXVI/1, (İstanbul 1998), s. 55-64.

⁴⁹ Aynı makale, s. 59.

Abdullah Molla, “*mahlûl*” olmayan mukataaların “*mal*” larına zam yapılması taraftarı değildi. Böyle bir uygulamanın, birçok mukataa sahibi henüz ödedikleri muacceleyi amorti etmemiş olduğundan, haksızlık olacağına inanmaktaydı. Öte yandan, gerçek hâsılat düzeyi henüz hazinece açığa çıkarılmamış bir mukataanın “*mal*” ına yapılacak zam, yersiz ve tutarsız bir zam olabilir ve bu da mukataaların satış fiyatlarını olumsuz yönde etkileyebilirdi.

Abdullah Molla, eshamın tasfiye edilmesini önermekteydi⁵⁰. Ona göre, devletin esham sahiplerine ödediği faizle, esham sahiplerinin devlete ödedikleri karşılaştırıldığında, durumun devletin aleyhinde olduğu apaçık ortadaydı. Eshamı tasfiye için “*mahlûl*” olacak sehimler yeniden piyasaya sunulmamalı ve bu arada eshamın kişiler arası “*ferağ ve kasr-ı yed*” i de yasaklanmalıydı.

Abdullah Molla cizye tahsilâtında büyük yolsuzluklar olduğuna da değinmekteydi⁵¹. Ona göre, bunun nedeni cizyelerin tahsil işlerine ilgisiz kişilerin karıştırılmasıydı. Birçok yerin cizyesi o yörelerdeki malikânelere rapt edilmiş ve malikâneciler yörenin gerçek cizye tutarının altında bir meblağı “*cizyemiz bu kadardır*” diye hazineye göndererek, gerçek hâsılatı hazineden gizleyip, buradan sağladıkları kârları adeta normal haklarıymış gibi görmeye alışmışlardı. Bunu önlemenin çaresi, Abdullah Molla’ya göre cizyeleri malikânelere, voyvodalıklara ya da gümrüklere “*rabt etmek*” ten vazgeçmektir. O zaman, cizyelerin fiili gayri müslim nüfus üzerinden tahsili mümkün olacak ve hazinenin bu kalemden hâsılatı artacaktı.

Abdullah Molla’nın üzerinde durduğu diğer bir sorun da sarraf ve mültezimler arasındaki anlaşmalar ve ilişkiler yüzünden, vergi yükümlüsünün ezilmesi ve soyulmasıydı: Mültezimler sarraflara yüksek faizle borçlanıyor ve acısını reayadan çıkarıyordu. Fakat o bunun temel nedenini yine malikâne sahiplerinde ve onlar gibi dirliklerini iltizama veren dirlik sahiplerinde bulmaktaydı. Bunlar, kendi vergi alanlarıyla doğrudan ilgilenseler sorun çıkmayacaktı.

⁵⁰ Tatarcık Abdullah Efendi, “Nizam-ı Devlet Hakkında Mütâalat”, *TOEM*, III, 1332.

⁵¹ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 234.

Bu arada Abdullah Molla, devletin daha fazla kıymetli maden çıkarması ve darbhâneyi beslemesi gerektiğini vurguluyor ve maden ocaklarının daha iyi işletilmesi ve “*emin*”lerin yolsuzluklarının önüne geçilmesi halinde, bunun olabileceğini ima ediyordu⁵².

Abdullah Molla, paranın ayarının düşürülmesi ile hazinenin gerçek bir yarar elde edemeyeceğini, bu konuda sağlanan yararın görünüşte olduğunu söylüyordu. Ona göre darbedilen sikkeye ne kadar bakır katılırsa, devlet gelirleri de aslında o kadar azalacaktı. Abdullah Molla, bu arada yabancı ülkelerin kendi paralarının ayarına çok önem gösterdiklerine dikkat çekerek, onların örnek alınmasını ve tedavül eden sikkelerde, en azından I. Mahmud dönemindeki ayar düzeyinin tutturulmasını diliyor ve öneriyordu⁵³.

c- Mehmed Şerif Efendi

Mehmed Şerif Efendi'nin teşhis ve önerilerine gelince⁵⁴: Malikâne mukataalar ve esham konusunda Mehmed Şerif Efendi de Abdullah Molla gibi düşünür. Şerif Efendi mukataaların ve eshamın “*mahlûl*” olunca yeniden satılmayıp, bunların darbhâne tarafından zabt edilmesini önerir. Zabıt edilen mukataalar Enderûn ve Bîrun halkından müstahak olanlara verilerek, yıllık gerçek kârlarının açığa çıkması sağlanmalıdır. Mukataaların hâsılat düzeyleri ve kârları tebeyyün edince, söz konusu kişilerden yıllık kârın altı katı bir muaccele tahsil olunmalıdır.

Mehmed Şerif Efendi, eshamın da satışının durdurulup, darbhânece zabtını önerir. Ona göre devletin eshamdan zarar ettiği açıkça bellidir. Fakat yine de bir araştırma yapılmalı ve durum saptanmalıdır. O, yalnız Duhan ve Emtia Gümrükleri eshamıyla ilgili bir araştırmanın bile, devletin bu işten nasıl zarar ettiğini göstereceği inancındadır.

Mehmed Şerif Efendi, ayrıca tımar rejiminin çöktüğünü ve tımar erbabının, artık devlete hayrı dokunmaz bir güruha dönüştüğünü de dile getirir. Ona göre, mahlûl olan

⁵² B. Özcan, Aynı makale, s. 62.

⁵³ Aynı makale, s. 57.

⁵⁴ Tam metni için bkz. Defterdar Mehmed Şerif Efendi, “Nizam-ı devlet hakkında mütalâât, *TOEM*, sene 7, cüz 38.

dirlikler yeniden tevcih olunmamalı, bunların özel olarak zabt ve idaresi sağlanarak, elde edilecek gelirle, yeni bir düzenlemeye tâbi tutulacak merkezî ordunun masrafları finanse edilmelidir. Fakat, Mehmed Şerif Efendi her türlü tımarın tasfiyesi taraftarı değildir. Ona göre Enderun'a Defterhane-i Âmire ve Divan-ı Hümâyun kâtiplerine ve “gediklu” lara tahsis olunan tımarlara dokunulmamalı, fakat bu dirliklerden hasılsız olanlar, birbirlerine eklenerek belli bir hasılat düzeyini tutturmaları sağlanmalı, böylece bunların adedi azaltılmalıdır. Mehmed Şerif Efendi, “*her şeyin izzeti nedretinde*” olduğu savını daha az gediklu zeametleri sayesinde, çavuş ve müteferrikaların birkaç adamı rahatça beslemeye olanak bulup, sefere eşeğini söyler.

Bir defterdar olması nedeniyle, Mehmed Şerif Efendi sunduğu raporda, defterdarların görevleri, hazine defterleri ve hesap tutma yöntemleri konusunda da önerilerde bulunur. Şerif Efendi'nin görüşüne göre, defterdarlar, hazine gelir ve giderleri üzerinde tam bir denetim sağlamak amacıyla, iki yeni özel defter tutmaya başlamalıdır. Bu defterlerden birine hazinenin tahsil edeceği belli gelirler, diğerine de yapacağı mutad masraflar peşinen yazılmalıdır. Malî yıl başlayınca, yapılan fiilî masraflar ile tahsil edilen gelirler, söz konusu defterlerdeki ön kayıtlar ile devamlı karşılaştırılmalı ve böylece defterdarlar daha yılsonu gelmeden, beklenen gelir-giderle, gerçekleşen gelir-gider arasındaki farklılıkları anında görmeli ve sorulduğunda yanıt vermelidir. Mehmed Şerif Efendi, böyle bir yöntemin, birçok gereksiz masrafı da peşinen önleyebileceğini ve tasarrufa olanak vereceğini de ayrıca dile getirir. Onun bu son düşünce ve önerisi Osmanlı maliyesine daha gelişmiş bir bütçe kavramı getirmesi açısından fevkalade önem taşımaktadır.

Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendi'nin raporlarında yer alan çeşitli görüşler, daha sonra III. Selim tarafından yürürlüğe konarak yeni malî politikanın temel taşlarını oluşturdu. III. Selim'in yeni malî politikası ve bu politikayla ilgili yeni düzenlemeler bundan sonraki bölümün konusunu teşkil edecektir.

IV. BÖLÜM

YENİ MALÎ POLİTİKALAR VE HAZİNEİN DURUMU (DEĞİŞİM DÖNEMİ)

1793 yılına gelene dek, Osmanlı Devleti'nin merkez maliye örgütünde tek hazine vardı: Hazine-i Âmire¹. Merkeze intikâl eden devlet gelirleri bu hazinede toplanır ve gerekli masraflar görülürdü.

Hazine-i Âmire'nin baş sorumlusu Baş Defterdar'dı. Kendisine Şıkk-ı Evvel Defterdarı da denirdi. Bunun nedeni, Şıkk-ı Sanî ve Şıkk-ı Salis ünvanıyla anılan iki defterdarın daha bulunmasıydı². Ancak bu ikinci ve üçüncü defterdarlar, müstakil başka hazinelerin âmiri olmayıp, Baş Defterdarın yardımcısı durumundaydılar. Fakat XVIII. yüzyıl içerisinde, görevleri iyice muğlâk ve belirsiz bir hale geldiğinden, Baş Defterdara yardımcılık görevlerini de ifa etmezlerdi³. Cevdet Paşa'nın işaret ettiği gibi, bunlar, artık yaşlı devlet adamlarının maaş almalarına olanak sağlayan, birer kızak kadro haline dönüşmüşlerdi.

1793 yılında İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki tek hazine ve tek defterdar dönemi sona ererek, çoklu hazine ve defterdarlıklar dönemine geçilmiş oldu⁴. Kurulan yeni hazineler, uygulama alanına konan yeni malî politikaların gereği olarak ortaya çıkıyorlardı.

Kurulan ilk müstakil hazine İrâd-ı Cedîd Hazinesi olmuştu. Bunu Tersâne ve Zahire Hazineleri izledi. Her birinin başına ayrı bir defterdar getirildi ve şıkk-ı sanî ve şıkk-ı salis ünvanları bunlar için kullanılmaya başlanarak, önemsiz bir ünvan ve görev olmaktan kurtarıldı⁵.

¹ Gerçi Osmanlı Devleti'nde bir de "iç hazine" vardı. Fakat bu hazine, resmî bir devlet hazinesi durumunda olmayıp, saray teşkilâtı içerisinde yer alır ve doğrudan padişahın özel ve kişisel masrafları için tahsis olunan gelirleri tahsil ederek, gerekli masrafları görürdü. Padişahların iç hazine kaynaklarından devlet hazinesine borç verip, desteklemeleri Osmanlı malî tarihinde sık görülen olaylardandı. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Sıvış yılı buhranları", *İFM*, XXVII/ 1-2, İstanbul 1969, s. 97.

² *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 79.

³ *Aynı Eser*, s. 80.

⁴ Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940, s. 57.

⁵ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid, 1789-1807*, Ankara 1946, s. 88.

Başka hazinelerin ortaya çıkması, doğal olarak Hazine-i Âmire'nin önemini nispeten azalttı. Hatta bu hazinenin gelirleri ile bazı görevleri de yeni hazinelere aktarıldı. Yeni ihdas olunan ya da yeni bir düzenlemeye tâbi tutulan bazı vergilerin idare ve tahsil işleri de yeni hazinelere verilerek, gelirleri ayrıca takviye olundu. Yeni hazineler, devlet gelir ve giderinin idaresinde basit bir işbölümü düşüncesinin ürünü olmayıp, yeni malî politikanın bir gereği ve bu politikanın uygulanmasında özel işlevleri olan kurumlar olarak kurulmuşlardı. Bu kurumların yeni malî politikadaki rollerini belirginleştirmek için öncelikle bu kurumları tanımamız gerekir.

1- İrâd-ı Cedid Hazinesi

İrâd-ı Cedîd Hazinesi ve Defterdarlığı 1 Mart 1793 tarihli bir kanunnâme ile kuruldu⁶. Bu kanunnâme, hazinenin kuruluş gerekçesini, yükleneceği görevleri, kendisine tahsis olunan gelir kaynaklarını, diğer malî kurumlarla ilişkilerini ve hazine işleri için idareci ve memur olarak kimlerin istihdam olunup ne gibi görevleri üstleneceklerini genel olarak anlatır ve belirler.

1 Mart 1793 tarihli kanunnâme, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin askerî giderlerin ve özellikle vuku bulacak savaşların finansmanı için özel ve ayrı bir fon oluşturmak amacıyla kurulduğunu ifade ediyor. Böyle bir fonun oluşturulması ve böylece savaşların rahatça finansmanını sağlamak, aslında yepyeni bir malî politikayı da yürürlüğe koymak demektir. Dolayısıyla, kanunnâmede hazinenin kuruluş gerekçesi diye açıklanan hususlar, böylece İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ni, uygulanacak yeni malî politikanın baş yürütücüsü olarak sahneye çıkarmış oluyordu.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce yürütülecek yeni malî politika, temelde malikâne ve esham sistemine son vermeyi ve tımar rejimini ıslahı amaçlıyordu. Bunları gerçekleştirebilmek için bazı vergilere zam yapılması ve yeni vergilerin ihdası da yeni politikanın bir parçasıydı.

1 Mart 1793 tarihli yasayla;

⁶ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 23134; *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 50-51.

- Darbhânece idare olunagelen bazı mukataa ve tımarların idare ve iltizam işleri İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne devrediliyor⁷,
- Başta penbe resmi olmak üzere, Hazine-i Âmirece idare olunagelen bazı mukataalar İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne devrediliyor.
- Yıllık faizi on kiseyi aşan malikâne mukataaların veya hisselerinin mahlûl oldukça İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt ve idaresi kural konuyor,
- Mahlûl olacak eshamın İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt edilmesi ve mahlûlat faizlerinin yeni hazineye tahsis olunması kuralı getiriliyor,
- Humbaracı tımarları İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne bağlanıyordu.

Son üç maddede yer alan hususlar yasanın yürürlüğe girdiği tarihten, ilk ikisi ise ertesi yıldan itibaren bu hazinenin yetkisine bırakılmıştı. Böylece hazine, belirli bazı gelir kaynaklarına kavuşmuş oluyordu. Yasaya göre ileride hazineye yeni kaynaklar da tahsis olunabilecekti. Ancak tahsis olunan bu ilk kaynaklar, hem taşıdıkları bazı özellikler hem de Hazine-i Âmire ve Darbhâne gibi diğer kurumlardan devredilmiş olmaları nedeniyle, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ni bu eski kurumlarla belli bazı ilişki ve bağlantılar içinde bulunma, ya da başka ifadeyle, bunlara karşı bazı yükümlülükler üstlenme zorunda da bırakıyordu. İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ni bu yükümlülükler altına sokmaktan amaç, eski kurumların vazgeçip kendisine devrettikleri kaynaklar nedeniyle, zaafa düşmelerini önlemektir. Nitekim, yasayla getirilen düzenlemelere göre; mahlûl olup hazinece zabt olunacak malikâne mukataa ve eshamın yalnız faizleri bu hazineye girecek, buna karşılık İrâd-ı Cedîd Hazinesi mukataanın tipine göre Hazine-i Âmire veya Darbhâne'ye bu esham ve mukataalarla ilgili “mal”, “kalemiyye” ve “muaccele” yi ödemek zorunda olacaktı. Bundan maksat İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt olunacak esham ve mukataalar Hazine-i Âmire ve Darbhâne tarafından yeniden satılamayacakları için bu kurumları bunların gelirinden yoksun bırakmamaktır.

Yeni hazinenin söz konusu “faiz” gelirinin anlamlı bir düzeye kavuşması mukataa ve eshamın mahlûl olma sürecine, yani zamana bağlıydı. Bu nedenle, ilgili kurumlara

⁷ “...ve kablu'l-nizam Darbhane'de olan Haremeyn mukataalarından maada, şimdiye dek Darbhane'den zabt olunan gerek Tersane mesarifine merbut ve muhtas ve gerek gayr-i mecmu' mukataat ve derya zeamet ve tımarları her ne ise... nazır-ı mümaileyh ma'rifetiyle iltizam ve idare oluna...” (İrad-ı Cedid Kuruluş Kanunu'ndan)

ödenek meblağlar, ilk yıllarda yeni hazineyi zor duruma düşürebilirdi. İşte bunu önlemek ve İrâd-ı Cedîd'in “*muaccele*” adındaki bu ödemeleri gerçekleştirebilmesi için “*zecriyye resmi*” yeni bir düzenlemeye tâbi tutularak, hasılatının tümü yeni hazineye tahsis olundu⁸.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi zabt edeceği mukataalar için ilgili kurumlara yıllık faizlerinin beş katı bir muaccele ödemekle yükümlü kılınmıştı. Ne var ki bu faizlerin bilinmesi ve saptanması da başlı başına bir sorundu. Zira genellikle malikâne mukataaların yıllık kârları hazinece bilinmezdi. Mukataanın gerçek kârını malikâneci bilir, fakat açıklamazdı. Bu durumda esas sorun beş katı muaccelenin ödenmesinden önce, yani malikâne bir mukataanın mahlûlu anında başlıyor demektir. Kanun, yıllık faizi on kiseyi aşan mukataa ya da hisselerinin mahlûl olunca yeni hazinece zabt edileceğini ilan etmişti⁹. Fakat zabt etme olayının gerçekleşmesi için yıllık faizinin saptanan sınıra ulaştığının belirlenmesi ve ispatı gerekiyordu. Bu ise başlıbaşına bir araştırma işiydi. Yine yasaya göre bu araştırma ve faizi saptama işinde, İrâd-ı Cedîd Defterdarı, Baş Defterdar'la birlikte çalışmak durumundaydı.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin yıl içinde çeşitli kalemlerden tahsil edeceği gelirleri toplanacak, yılsonlarında hazinenin gelir-gider hesabı görülecek ve elde kalan gelir fazlaları darbhânece ayrıca tahsis olunan bir yere konup mühürlenecekti¹⁰. Böylece, kuruluş kanununda ifade olduğuna göre, herhangi bir sefer vukuunda, emre hazır bu para sayesinde, devlet para derdine düşmeyecekti. Kural olarak bu paranın başka masraflara harcanması yasaklanmıştı. Fakat kanuna yine de esnek bir hüküm konmuş ve gerektiğinde İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin mirî hazineye yardımda bulunabileceğine işaret olunmuştu¹¹. Yalnız, bunun için hem özel izin alınması hem de yapılacak masrafın askerî bir niteliğe sahip olması gerekmektedir. Kanunda böyle bir hükme yer verilmesinin nedeni, tüm mevacib ödemelerini üstlenmiş olan Hazine-i Âmire'nin yeni askerî düzenlemeler sonunda zor duruma düşme olasılığının görülmesiydi. Gerçekten de İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulduğu sırada yalnızca “*tâlimli asker*” oluşturulmakla

⁸ Bu çeşit gelir kalemleri çeşitli nizamnamelerle düzenlenmiş olup “*zecriyye nizamnamesi*”, “*mukataatın zabtı nizamı*” vs. gibi metinlerdir ki bunların büyük kısmı için bkz. BOA, KK, nr. 2380.

⁹ İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin gelir ve giderleriyle ilgili çeşitli konuları düzenleyen nizamnamelerden biri de “*Mukataatın zabtı nizamı*”dır: BOA, KK, nr.2380, s. 24.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Aynı eser*, s. 85.

¹¹ *Aynı eser*, s. 87 vd.

kalınmamış, özellikle deniz kuvvetlerinde de önemli çapta yeniliklere girişilmişti ki, bunlarla ilgili masrafların Hazine-i Âmire'nin malî olanaklarını zorlayacağı kuşkusuzdu.

Bu esnek hüküm, ileriki yıllarda, Hazine-i Âmire'ce karşılanması gereken bazı masrafların gerçekten İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne yüklenmesine yol açmıştır. Denebilir ki, bu hükme istinaden yapılan bu gibi masraflar olmasaydı İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin giderleri, hemen hemen sadece el koyduğu mukataa ve esham nedeniyle diğer malî kurumlara zorunlu olarak yapacağı ödemelerden ibaret kalabilirdi¹². Bu özellik İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin temelde masraf görececek bir kurum olarak planlanıp kurulmadığının en büyük kanıtıdır. Gerçekten, daha önce de işaret olunduğu üzere, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin temel işlevi malikâne ve esham sistemini tasfiye etmek, tımar rejimini malî bakımdan daha yararlı bir düzene kavuşturmak ve muhtemel savaşlar için bir ihtiyat fonu oluşturarak bu amaçlara yönelik malî politikayı yürütmektir.

a- İrâd-ı Cedîd Hazinesi Gelirleri

Yeni kurulan bir hazine için söz konusu olabileceği gibi, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin yıllık gelir düzeyinin belirgin bir hale gelebilmesi için zaman gerekiyordu. Fakat bu konuda zamana olan gereksinme, onun yalnız yeni bir kurum oluşundan kaynaklanmıyordu. Bu alanda en önemli etken yeni hazinenin önemli gelir kalemlerinden birini oluşturacak olan “*malikâne mukataa ve esham faizleri*” nin hazineye sağlayacağı katkı ile ilgili belirsizlikti. Zira, malikâne mukataalar ve eshamın tasfiyesi için müdahalesiz doğal yol seçilmiş, yani bunların mahlûl oldukça İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt edilmesi kuralı konmuştu¹³. Uygulama resmen başlamadan önce ise, bir yılda ne kadar mahlûlat olacağı ve dolayısıyla hazinenin faiz gelirinin ne düzeyde gerçekleşeceği tam olarak bilinemezdi. Kuşkusuz hâsılatı İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne tahsis olunan ve yeni düzenlemelere konu olan çeşitli resimler için de benzer belirsizlikler söz konusuydu. Ne var ki, mukataa ve esham faizleri ile kıyaslandığında,

¹² “Hemen hemen” kaydı özellikle dikkate alınmalı, yoksa İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kuşkusuz peşinen saptanmış diğer giderleri de vardı: Örneğin İrad-ı Cedid defterdarı ile büro personelinin maaşları. Ayrıca, bu yargının zaman içinde gerçekleşen fiili masraflara göre değil, İrad-ı Cedid kuruluş yasasıyla öngörülen masraflara göre verildiği gözden uzak tutulmamalıdır.

¹³ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 87.

bunların daha istikrarlı kalemler olabileceği ve kısa bir geçiş döneminden sonra, hâsılat düzeylerinin oldukça belirgin bir duruma gelebilmesi mümkündür.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne kanun ve nizamnâmelerle tahsis olunan ve bütçelerinde yer alan gelirleri üç grupta toplanabilir:

- 1- Birinci grup: Malikâne mukataa, esham ve tımar-zeametlerin zabt olunması üzerine sağlanan gelirler. Bu grup üç ayrı kalemden oluşur; Zabt edilen mukataa faizleri, zabt edilen esham faizleri, zabt edilen tımar-zeamet gelirleri.
- 2- İkinci grup: İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne tahsis olunan resimler hâsılatı. Beş kalemden oluşan bu gruba; Zecriyye resmi, pamuk resmi, yapağı resmi, istifidye resmi, kökboya, mazı ve tiftik resmi girmektedir.
- 3- Üçüncü grup: İlk iki grup dışında kalan ve geçici olarak İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne girdiği anlaşılan, ya da kanun ve nizamnâmelerle öngörülmediği halde, günün koşulları gereği İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne intikal etmiş olan hâsılat bu üçüncü grubu oluştururlar. Bunlar çeşitli olağan dışı gelirler başlığı altında toplanabilir.

Başlangıçta, bu olağandışı gelirler küçük miktarlardan oluşmaktaydı. Bu işlemler nedeniyle hazineye geri ödenen paralar, bazı terekelerin hâsılatı gibi kalemler bu grupta yer almaktaydı.

Birinci grupta yer alan gelir kalemlerinden birini mirî ve Haremeyn mukataalarının faizlerinden İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne teslim olunan akçeler oluşturur¹⁴. Faizi yani yıllık kârı İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne ait olacak olan bu mukataalar malikâne mukataa idiler. Bilindiği üzere, malikâne mukataa kayd-ı hayat koşulu ile peşin bir bedel karşılığında taliplere satılmış ve yıllık “mal ve kalemiyye” si dışındaki tüm hâsılatı satın alana bırakılmış mukataa demektir¹⁵. Bu mukataalar ya da hisseleri ancak sahiplerinin ölümü halinde devlete kalır ve bunlar, istenirse yeniden, yeni bir bedelle satışa sunulurdu. Bir malikâne mukataanın ya da hissesinin devletçe satışa sunulmayıp elde tutulması

¹⁴ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 155.

¹⁵ Malikâne mukataalar ile ilgili geniş açıklama daha önceki bölümlerde verilmişti.

halinde, o mukataa ya da hisse “*mirîce zabt olunmuş*” olurdu. Mahlûl olan mukataaların, geçici olarak değil de, sürekli olarak hazinece zabtına devam olunması, en sonunda malikâne sisteminin tasfiyesi ile sonuçlanırdı. Biraz zaman alacak olmakla birlikte, sistemi kendiliğinden tasfiye etmenin tek yolu da buydu.

Yavaş yavaş da olsa, malikâne sistemini tasfiye etmek, kısa dönemde Hazine-i Âmire’yi zor duruma düşürebilirdi. Zira zabt edilen mukataalar ya da hisseleri yeniden satılamayacakları için, hazine muaccele gelirlerinden yoksun kalacaktı. Gerçi, buna karşılık hazine, bu mukataaların malikânelere terk edilmiş olan kârına kavuşmuş olacaktı. Ancak muaccele bedelleri genellikle yıllık faizlerinin birkaç katı olduklarından, bunların hemen yoksun kalınan gelirleri telafi etmesi mümkün olamazdı. İşte İrâd-ı Cedîd bütçelerinde yer alan¹⁶ ve bu hazinenin gelir kalemlerinden birini oluşturan mukataat faizleri, çeşitli tarihlerde mahlûl olup, devletçe zabt edilen malikâne mukataa veya hisselerinin, yukarıda izah edilen mekanizmanın bir sonucu ve gereği olarak artık hazineye kalan yıllık net hâsılatlarından ibaretti. İrâd-ı Cedîd Hazinesi kuruluş kanunu, mukataat faizlerinin yeni hazinenin sürekli gelir kalemlerinden birini oluşturacağını hükme bağlarken, malikâne sisteminin kesin olarak tasfiyesine geçildiğini de bir bakıma yeniden ilân etmiş oluyordu.

Aslında mahlûl olan bazı malikâne mukataaların mirîce zabt edilmesine İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin kuruluşundan önce başlanmıştır. Kuruluştan önce Hazine-i Âmire’ce zabt olunarak, satışı durdurulmuş bazı mirî mukataalar vardı. Keza darbhâne de halen idaresinde bulunan Haremeyn mukataaları dışındaki diğer bazı mukataaları da zabt etmeye başlamış ve bunlardan bir kısmının faizi tersâne masraflarına karşılık olarak tahsis olunmuştu. Mart 1793’ te İrâd-ı Cedîd kanununun çıkmasıyla birlikte daha önce Hazine-i Âmire ve Darbhâne’ce zabt edilmiş olan çeşitli mukataaların idaresi de bu yeni hazineye devredildi¹⁷.

Mahlûl olan mukataa veya hisselerinin, 6 Şubat 1793 tarihli nizamname uyarınca İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nce zabt edilebilmeleri için bunların yıllık faizlerinin kesin olarak bilinmesi gerekiyordu. Oysa mukataaların yıllık kârları hakkında devletin elinde hazır

¹⁶ Bu bütçeleri incelemek için bkz. Yavuz Cezar, *Aynı eser*, s. 163-200.

¹⁷ *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 48-49.

veriler yoktu. Bu durumda, İrâd-ı Cedîd Defterdarı malikâneci, mültezim, sarraf gibi bu işlerle ilgili diğer kişilerle işbirliğine giderek, mukataaların yıllık kârlarını soruşturup, araştırmak ve saptamak zorundaydı. Aksi halde 6 Şubat 1793 tarihli nizamnâmenin işlerlik kazanması olanaksızdı. Mahlûl olan mukataa ve hisselerinin İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt edilme kararı, yapılacak bu araştırma ve sonucuna göre verilecekti. Eğer, soruşturma sonucunda, yıllık kârın on kiseyi aşmadığı ortaya çıkarsa, mukataa yine malikâne olarak belli bir muaccele ile isteyene satılabilecekti¹⁸.

Zabt olunan bu mukataalar İrâd-ı Cedîd Defterdarı'nca idare ve iltizam olunacaklar ve bunların yıllık faizleri İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne kalacaktı. Fakat, öte yandan, bu zabt etme olayı; Hazine-i Âmire ve Darbhâne'yi, zabt edilen mukataaları yeniden satamamak nedeniyle muaccele gelirinden yoksun bırakacağından, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin bu kurumlara, elde ettiği faize kârşılık olarak, bazı ödemelerde bulunmasını da gerektiriyordu. Böylece bir yandan İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne gelir sağlanırken, diğer yandan hem malikâne mukataaların kademeli olarak tasfiyesine başlanmış, hem de Hazine-i Âmire ve Darbhâne'nin bu aşamaları sarsıntısız geçirmelerinin önlemi alınmış olmaktadır. Lâkin bu önlemler yeterli olmadı ve sonuç olarak malikâne sisteminin kademeli olarak tasfiyesi hareketi hazineler arası çıkar çatışması nedeniyle yavaşlamış oldu. Zaman içinde sistemin kesin tasfiyesinden taviz verilmiş, yalnızca büyük mukataaların yeniden satışının önlenmesiyle yetinilmiştir.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin birinci grup gelirlerinden biri de zabt edilen esham faizleriydi¹⁹. Eshamın hazinece zabt edilmesi esham uygulamasının kademeli olarak tasfiyesi anlamına gelmekteydi. Aynen malikâne mukataalarda olduğu gibi, bu görevin de önce Darbhâne'ye verilmesi düşünülmüş, fakat kuruluş kanunu çıkınca görev İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne devredilmişti.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulduğu sıralarda, esham uygulamasına başlanalı henüz on yedi yıl olmuştu. Fakat, bu süre içerisinde hazine, eshamdan pek umduğu sonucu alamamış ve özellikle bazı mukataaların giderek zarara yönelmeleri nedeniyle esham sahiplerine yapılacak faiz ödemeleri büyük bir sorun olmaya başlamıştı. Durum

¹⁸ E. Z. Karal, *Aynı eser*, s. 87.

¹⁹ "...İşbu mukataat ve eshamın fimabaad nizam-ı cedid şurutu mucibince canib-i miriden zaptolunması ara ile bu hatt-ı hümayun karar bulmuş..." :*Aynı eser*, s. 88.

değerlendirmesi yapıp eshamın kademeli olarak tasfiyesine karar verildi²⁰. Bu amaçla mahlûl olacak eshamın yeniden satışı yasaklandı²¹. Bu sehimler artık İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt edilecekti. Bu arada eshamın kişiler arası alım-satımı da durduruldu. Mecbur kalıp sehmini elden çıkarmak isteyenler ancak devlete satış yapabileceklerdi. Mahlûl sehimlerin yeniden satılmaması, devleti muaccele gelirinden yoksun bırakacak, fakat buna karşılık faiz ödemelerinden kurtaracaktı. Yukarıda görüldüğü üzere, satışlardan sağlanan gelir, faiz ödemelerini karşılamadığına göre bu gelirden vazgeçmemek için bir neden yoktu.

Eshamın kişiler arası tedavülünün yasaklanmasının nedeni de şuydu: Kişiler arası alım-satımlar sehimlerin mahlûl olmasını sürekli olarak ileri bir tarihe ertelemekteydi. Gerçi kasr-ı yedlerden bir resim alınıyordu; ama bu resim herhangi bir sehmin mahlûl olup yeniden satılması halinde, elde edilecek muaccelede çok düşüktü. Öte yandan kasr-ı yedlerin gereği gibi izlenmesi ve vergilendirilmeleri de ayrı bir sorundu²². Böylece kasr-ı yedlerin yasaklanması ile devlet bir bakıma sehimlerin mahlûl olma tarihlerini öne almış oluyordu. Böylece, mahlûl olup zabt edilen veya İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne getirilip satılan eshamın yıllık faizleri artık bu hazineye kalmaya ve onun gelir kalemlerinden birini oluşturmaya başladı.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi mahlûl sehimleri zabt etmekle aynen malikâne mukataalarda olduğu gibi, Hazine-i Âmire ve Darbhâne'yi eshamın yeniden satışından elde edilecek gelirden yoksun bırakmış oluyordu. Bu kurumların sarsıntı geçirmemeleri için yoksun kalacakları gelirin İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce telafi edilmesi uygun görüldü: İrâd-ı Cedîd Hazinesi zabt edeceği eshamın yıllık faizinin üç katını muaccele olarak ilgili kuruma ödeyecekti²³. Bunun dışında muaccele ya da bedel-i ferağ adı altında diğer bir ödeme de, eshamını kendi arzusu ile getirip İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne satacak kişilere yapılacaktı²⁴. Bunlara ödenecek muaccele sehmin yıllık faizinin beş katı olarak belirlenmişti. Kişilerin İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne getirip satacakları sehimlerden kasr-ı yed resmi ve berat harcı alınmayacaktı ki, bunların tutarı da bir yıllık faize yakın

²⁰ Yavuz Cezar, "Osmanlı malî tarihinde 'Esham' uygulamasının ilk dönemlerine ilişkin bazı önemli örnek ve belgeler", *Toplum ve Bilim*, sayı 12, (İstanbul 1981), s. 47.

²¹ BOA, KK, nr. 2380, s. 24.

²² Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s. 71.

²³ Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 175.

²⁴Gös. yer.

olduğundan, esham satanların eline geçecek para aslında sehimlerinin altı yıllık faizine eşdeğer olmaktadır. Böylece devlete esham satışı bir miktar cazip kılınmak istenmiş oluyordu.

Bu kararlar sonucunda İrâd-ı Cedîd Hazinesi tek esham alıcısı durumuna girmiş oldu. Ne var ki başlangıçta hiç düşünülmediği halde 1798 yılı geldiğinde günün malî koşulları nedeniyle İrâd-ı Cedîd Hazinesi zabt ettiği eshamın bir kısmını yeniden piyasaya sürmek zorunda kaldı²⁵. Önceleri bu satışların geçici olacağına inanılmakta ve bir süre sonra satılan sehimlerin mahlûl olup, hazineye döneceği ve bunların yeniden zabt edileceği ümidi beslenmekteydi. Ancak, ilk ümitlerin tersine bazı gelişmeler olunca zabtedilmiş olan sehimlerin piyasaya sürülmesiyle yetinilmeyip, “*zecriyye mukataası*” geliri üzerine de esham ihraç olunmak zorunda kalındı²⁶.

Sonuç olarak; devletin İrâd-ı Cedîd Hazinesi vasıtasıyla yürüttüğü eshamı tasfiye politikasının 1798 yılına dek başarıyla uygulandığı, fakat bu tarihten sonra saptanan politikadan taviz verilmek zorunda kalındığı ve tasfiye hareketinin başarılı olmadığı ortadadır. Ayrıca işaret etmek gerekir ki, 1798’i izleyen yıllar, peşinen saptanmış olan eshamı tasfiye politikasından kesinkes bir dönüş yapma biçimindeki uygulamalara sahne olmaktan ziyade, bir kararsızlık ve istikrarsızlık dönemi olmuştur. Gerçekten bu dönemde, eshamla ilgili kararlarda sık sık değişiklik yapılmış ve bu kararsız politika nedeniyle uygulamada bazı sorunlarla karşılaşılıştı. Nitekim kişiler arası alım-satım konusunda bir ara birçok kimsenin tereddüte düştüğü ve alım-satım yasağının geçerli mi yoksa kalkmış mı olduğunu tam kestiremediği günler olmuştur. Yasak olduğu halde, özel ellerden esham alanlara rastlanmaktaydı. Devletin kararlı bir tutumla bu işlemleri geçersiz sayması gerekirdi. Fakat bu noktada da kararlı bir tutum izlenemiyor ve kişilerin mevki ve statülerine bakılarak bu işlemlerin bazıları özel emir ve izinlerle meşrulaştırılıyordu²⁷.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin birinci grup içinde yer alan gelir kalemlerinden bir diğeri de tımar ve zeamet hâsılatı ve iltizam bedeli akçeleri idi.

²⁵ BOA, KK, nr. 2380, s. 14.

²⁶ BOA, KK, nr. 2380, s. 6.

²⁷ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 12842.

Aslında tımar ve zeametlerle ilgili bir gelir kaleminin, merkezî bir hazinenin bütçelerinde yer alması, ilk elde biraz garip görünür. Zira Osmanlı Devleti'nin klâsik düzen ve döneminin esaslarına göre, tımar ve zeamet hâsılatı merkezî hazineye intikâl etmez, bunlar, bazı yükümlülükler karşılığı, mahallinde tımar erbabına tahsis olunurdu. Bununla birlikte tımar sisteminin iyice yozlaştığı ve bu olaya koşut olarak merkezî hazinenin ek kaynak gereksiniminin de giderek arttığı ve bu nedenle, özellikle XVIII. yüzyıldan sonra, tımar alanlarının yavaş yavaş merkezî hazine gelirleri içine katılması eğiliminin kuvvetlendiği ve hatta fiilen böyle bir sürecin başlamış olduğu da ayrı bir gerçektir²⁸. Ancak, herhangi bir tımar ve zeamet hâsılatının merkezî hazine gelirleri arasına katılabilmesi için, bunun dirlik olma nitelik ve özelliğinin sona erdirilmesi, diğer bir ifadeyle Havass-ı Hümâyuna tahsis edilmeleri gerekmektedir. Havass-ı Hümâyuna tahsis olunan tımar veya zeamet, bir mukataa haline dönüşmüş olur ve artık hasılatı diğer mukataa gelirleri gibi merkezî hazineye girerdi²⁹.

Tımar veya zeametten mukataaya dönüşme pratikte iki aşamalı bir işlemdi. Önce, tımar kanunları gereği, doğal yoldan mahlûl olan ya da özel bir nedenle mahlûl edilen tımar veya zeamet mirîce zabt edilirdi. Merkezce el konan bu gibi dirliklerin ileride başka birine yine tımar veya zeamet olarak tevcih edilmeleri mümkündü³⁰. Bu durumda dirliğin mirîce zabtı yalnız geçici bir süre için geçerli oluyor demektir. Ama eğer tevcih olunmaz ve Havass-ı Hümâyuna tahsis edilirler ise, artık bunların tımar ve zeamet nitelikleri kesin olarak son bulmuş sayılır ve bundan böyle birer mukataa olarak merkezî hazine gelirleri arasına katılırlardı. O halde sadece zabt olunmuş olma, tımar veya zeametle ilgili niteliğini sona erdirmiş sayılmaz ve bu geçici dönemde, bunların yine eskisi gibi tımar-zeamet biçiminde anılmalarına hiçbir engel teşkil etmezdi.

Daha önceki dönemlerde münferit olaylar niteliğinde olan ve bir süre sonra genellikle başkalarına tevcihle sonuçlanan tımar ve zeametlerin mirîce zabtı olayı, XVIII. yüzyılda genel bir eğilim halini almıştı. Gerçekten, bu yüzyılda tımar yoklamaları sıklaşmış ve bu yoklamalarda mevcut görünmeyen tımar erbabının tımar-zeametleri ellerinden alınmaya başlanmıştı³¹. Bunun yanı sıra, tımar kanunları uyarınca

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, XII, s. 318.

²⁹ Aynı madde, s. 319.

³⁰ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978, s. 27.

³¹ Ö. L. Barkan, Aynı madde, s. 320.

normal yoldan mahlûl olmuş birçok tımar zeameti de, yeniden tevcih etmemek üzere, zabt etme eğilimi kuvvet kazanmıştı. Bu arada, birçok dirlik sahibinin de kendi rızalarıyla tımar veya zeametlerinden feragat ettikleri görülmekteydi³². Bunlar genellikle, ellerindeki dirliklerin hâsılsız olduğunu ve dolayısıyla dirlik sahibi olmanın gerektirdiği yükümlülükleri yerine getirmelerinin artık olanaksızlaştığını ileri sürmekteydi. Bir kısım tımar-zeamet sahibi ise, tımar-zeametlerinin mukataaya tahvilini ve arkasından kendilerine malikâne olarak tevcihini talep etmeye başlamıştı³³. Hem tımar sahibinin arzusu yerine geldiği, hem de hazine yararlanmış olduğu için, tımarın eski sahibine malikâne olarak satışı en çok rastlanılan bir uygulama biçimiydi. Devlet, tımarların güncel ve gerçek değerlerini bilmediği için, bu satışlarda genellikle, tımar sahibince önerilen fiyat, hazinece kabul olunmak zorunda kalıyordu. Oysa bu gelişmeler sonucunda:

- 1- Devletin askerî gücünün bir kısmı giderek tasfiye edilmiş oluyor; fakat bu arada, bu gücü ikame edecek ciddi düzenlemelere henüz gidilmiyordu. Üstelik sıklaşan ve uzun süren savaşlar nedeniyle, devletin daha kuvvetli bir orduya olan gereksinimi artmıştı.
- 2- Öte yandan, tımar sistemini böyle plansızca tasfiye etmenin hazineye sağladığı katkı ise, bu yoldan sağlanabilecek olana kıyasla tatminkâr olmaktan uzaktı. Mevcut potansiyelin değerlendirilebilmesi ve malikâne mukataaya dönüşen bu tımar ve zeametlerin hazineye katkısının anlamlı bir düzeye ulaşabilmesi için, önce bunların gerçek hâsılatlarının araştırılması ve hazinenin, alıcıların önerdikleri fiyatları kabule mahkûm olmaması gerekmektedir.

Her ne kadar XVIII. yüzyıldaki genel eğilim ve uygulama tımar sisteminin yavaş yavaş tasfiye edilmekte olduğunu göstermekteyse de, aslında devletin henüz bu konuda saptanmış olan kesin bir politikası yoktu. Nitekim bir yandan tımar sistemini tasfiyeye yönelik bu gibi uygulamalar olurken, öte yandan arada bir sistemi diriltip yaşatacak bazı önlemlere başvurmaktan da geri durulmuyordu. III. Selim'e rapor sunan çeşitli kişilerden biri olan Mehmed Şerif Efendi o zaman tımar rejiminin artık işe yaramadığını

³² Mehmet Genç, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi*, Ankara 1975, s. 123.

³³ Aynı eser, s.124.

dile getirmiş ve sistemin tasfiyesini önermişti. Ona göre mahlûl olan dirlikler tevcih olunmayıp, zabt olunmalı ve bunlardan sağlanacak hâsılatla askerî masraflar finanse edilmeliydi³⁴.

1791 yılında III. Selim bir tımar kanunu yayınladı³⁵. Bu kanun sistemin tasfiyesini değil, ıslahını amaçlamaktaydı. Bir yıl sonra İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulunca, bu hazineye de tımar sisteminin ıslahına yönelik görünen bazı görevler verildi. Hazinesinin üstlendiği görevlerden biriyle 1791 tarihli tımar kanununun bazı hükümleri arasında önemli bir bağlantı vardı. Daha açık bir ifadeyle, 1791 tarihli yasa ile getirilen bazı hükümlerin, pratikte anlam taşıması ancak hazinenin bu konudaki icraatı ile mümkün olacaktı. Şöyle ki:

Yükümlülüklerini yerine getirmeyen tımar ve zeamet sahiplerince ileri sürülen birinci bahane dirliklerinin yeterli hâsılatı sahip olmadığıydı. Bu gibileri tatmin etmenin çaresi, eklemelerle tımarlarının hâsılatını yükseltmekti. Ne var ki, eski tımar kanunları tımarlarda “*kılıç*” adı verilen çekirdeğin parçalanmasına cevaz vermiyor ve dolayısıyla tımarları gelişigüzel parçalayıp eklemelerle hâsılatı olmayan tımarların bu yoldan takviyesi mümkün olamıyordu³⁶. 1791 tarihli yasa, hâsılatı 500 guruşun altında olan tımarlarda “*kılıç*” ların parçalanmasına izin vererek bu engeli kaldırdı. Artık hâsılatı olmayan tımarların, ekleme ve birleştirmelerle büyütülebilmesi olanağı doğmuştu.

Ancak, bu hükmün pratikte anlam taşıması tımarların yıllık gerçek hâsılatlarının bilinmesini gerektiriyordu. Herhangi bir tımarın 500 guruşluk sınırın altında ya da üzerinde hâsılatı sahip olduğu nasıl saptanacaktı? Bu konuda, yalnız tımar sahiplerinin beyanıyla yetinmek zorunda kalınamazdı. Üstelik ortada kimsenin rağbet etmediği, çok sayıda sahipsiz tımar da vardı. Tımar hâsılatlarıyla ilgili olarak, devletin elinde olan rakamlar ise gerçeği yansıtmaktan uzak, yıllar öncesinin verileriydi. Sorunun çözümü, yani tımar-zeametlerin yıllık gerçek hâsılat düzeylerinin saptanıp bilinebilmesi için mahlûl olacak dirliklerin bir süre İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nce idare olunması kuralı getirildi³⁷. Bundan böyle, tımar kanunları uyarınca mahlûl olacak bir tımar veya zeamet

³⁴ Mehmed Şerif Efendi, “Nizam-ı devlet hakkında mütaalat”, *TOEM*, cüz 38, sene 7, s. 75–76.

³⁵ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s.459–463; *Tarih-i Cevdet*, V, s. 237–239.

³⁶ Ö. L. Barkan, Aynı madde, s. 324.

³⁷ BOA, KK, nr. 2380, s. 26.

yeni bir mülazıma tevcih olunmadan önce en az bir yıllığına İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce idare olunacak ve bu süre içerisinde tımar-zeametın gerçek hâsılatı belirlenecekti. Bu geçici sürenin hâsılatı hazineye girecekti.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi tımar ve zeametlerin idaresiyle görevlendirildikten sonra çeşitli dirliklerin mukataaya tahvili olaylarına yine rastlanmaktaydı. Hazine-i Âmire'ye gelir sağlayan bu olaylar artık yalnız tımar sistemine zarar vermekle kalmıyor, dolaylı olarak İrâd-ı Cedîd Hazinesi de bundan etkileniyordu. Hem tımar sisteminin tasfiyesini önlemek hem Hazine-i Âmire'nin görünmez zararının önüne geçmek hem de İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin kaybını önlemek amacıyla bir karar alınarak tımarların Havass-ı Hümâyuna tashihi kesinlikle yasaklandı³⁸. Zeametler için ise kapı aralık bırakılmakla birlikte, sıkı koşullarla sağlandı³⁹. Eğer bir zeametın mukataaya tahvili ve malikâne olarak satılması muhakkak isteniyorsa, İrâd-ı Cedîd Hazinesi defterdarlığı önce o zeametın yıllık gerçek hâsılatını saptayacak ve buna göre bir mal takdir edecekti. İrâd-ı Cedid Hazinesi 1807 yılında lağvedildiği için⁴⁰, bu hazinece yürütölen genel malî politika ve bu arada tımar sistemini yeniden düzenleme hareketi de yarım kalmış oldu. Dolayısıyla, sonucu alınamayan bir politika hakkında yorum yapmak ve kesin hüküm vermek pek kolay değildir. Bununla birlikte, daha önce gözden geçirilen bilgiler çerçevesinde, tımar konusuyla ilgili olarak şu noktaların açıkça saptanması mümkün olabilmektedir:

Görünüşe bakılırsa; İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulduğunda, bu hazineye tımarlarla ilgili verilen görev, tımar rejiminin ıslahına yönelikti. Ancak bu ıslah politikası, yanlış olmasa bile, eksik sayılacak bir teşhise dayandırılmıştı. Sanki tek sorun tımarların hâsılat düzeyiydi. Yükümlülüğünü yerine getirmeyen tımar sahibine devlet, ya hâsılatının yeterli düzeyde olduğunu ispat edecek ya da tımar sahibi gerçekten haklı ise, tımarı takviye olunacaktı. İşte İrâd-ı Cedîd Hazinesi bu amaçla, yani gerçek hâsılat düzeylerini saptamak için mahlûl dirlikleri kendi idaresine almaya başlamıştı. Ancak, bunlara, çeşitli nedenlerle zabt olunan çok sayıda dirlik de eklenince idareleri bir sorun oldu. Sonuç olarak bunların çoğu toplu halde iltizama verilmek zorunda kaldı.

³⁸ BOA, KK, nr. 2380, s. 28.

³⁹ Yavuz Cezar, *Aynı eser*, s. 180.

⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, II, İstanbul 1978, s. 311.

Aslında, tımar sahipleri için tek sorun dirliklerin hâsılat düzeyi değildi. Savaşlar artık tımarlı sipahiler için cazip olmaktan uzaklaşmış ve bu arada tımarlı sipahilik ruhu da ölmüştü. Malikâneçilik gibi daha rahat ve cazip geçim yolları mevcutken, artık birçok tımar sahibi, dirliklerinin hâsılat düzeyi ne olursa olsun, sefer sorumluluğu yüklenmek ve savaşların türlü dertlerine bulaşmak istemiyordu. Nitekim, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt olunup, hâsılat düzeyleri açığa çıkan birçok dirliğin yeniden tevcihi aşamasında yeni sorunlar belirmeye başlamış ve artık hâsılatları bir sorun teşkil etmez diye düşünülürken, bunlar yine İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nde kalmaya mahkûm olmuştu.

Zabt edilen dirliklerin toplu halde taşradaki belli kişilere iltizama verilmesi ise, ileride başka sorunların çıkmasına neden olacaktı. Bu sorunların başında mahallî idarecilerin merkez aleyhine güçlenmeleri gelir⁴¹. Sonuç olarak; tımar sistemini ıslah hareketinin, geri dönüşün olanaksızlaştığı bir aşamaya rast geldiği ortadadır. Böyle bir dönemde tek çare Defterdar Mehmed Şerif Efendi'nin de önerdiği gibi, tımar sistemini tasfiye etmek, yani dirlikleri merkezî hazine gelirleri arasına katarak, merkez orduyu tımarlı sipahileri de ikame edecek biçimde kuvvetlendirmektir. Gerçi İrâd-ı Cedîd'in idaresinde bulunan bazı dirliklerin Levend Çiftliği'ne tahsis olunmasıyla bu yönde bir adım atılmıştı; ama bu hem çok sınırlı bir uygulama, hem de tımar sistemini isteyerek tasfiyenin bir parçası değildi.

Ancak her şeye rağmen ve resmen amaçlanmadığı halde, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin bu politikasının, tımar sisteminin tasfiyesine yardımcı olduğunu ileri sürmek mümkündür. Çünkü, bazı terimlerin etkisinde kalmadan olaya bakıldığında görülür ki, aslında herhangi bir dirliğin mukataaya dönüştürülerek Hazine-i Âmire'nin gelirleri arasına katılmasıyla, hâlâ tımar diye anılıp, fakat iltizama konu teşkil ederek, İrâd-ı Cedîd gelirleri arasına katılması arasında önemli bir fark yoktur. Tımar politikasıyla ilgili olarak yeni hazinenin en başarılı olduğu nokta ise dirliklerin yok bahasına malikâne olarak özel ellere geçmesini önlemek olmuştur.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin ikinci grup gelirlerinin en önemlisini zecriyye resmi hâsılatı teşkil eder. Zecriyye, alkollü içkilerden alınan eski bir vergi türüydü. Fakat,

⁴¹ Ö. L. Barkan, "Feodal düzen ve Osmanlı tımarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, (Ankara 1975), s. 51.

zaman zaman içki yasakları uygulana geldiği için, vergi de buna koşut olarak yürürlükten kaldırılmıştı. İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulunca hazineye gelir temin etmek amacıyla 4 Nisan 1792 tarihli yeni bir zecriyye resmi yayınlanarak⁴², alkollü içkiler vergi kapsamına alındı. İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin kuruluş kanununda, zecriyye resmi hâsılatının bu hazineye tahsis olduğu hükme bağlanmıştı. Ancak kanunda yalnız bu nokta belirtilmekle kalmamış, hazinenin üstleneceği görevleri başarabilmesinde, bu vergi hâsılatının önemli bir rolü bulunduğu da dikkat çekilmişti. İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin diğer gelir kalemleri anlamlı bir düzeye erişinceye dek, zecriyye resmi hâsılatı Hazine-i Âmire ve Darbhâne'ye ödenecek olan meblağların karşılığını oluşturacaktı.

Bu açıdan bakıldığında, zecriyye resmi hâsılatı aslında İrâd-ı Cedîd Hazinesi için diğer kurumlara aktarılacak dolaylı ya da geçici bir durum gibi görünmektedir. Zaten, İrâd-ı Cedid Defterdarı, elde edeceği zecriyye resmi hasılatını hazineye hemen gelir kaydedemeyecek, önce bu gerekli harcamaları yapacaktı. İlk bakışta resmin, rakı ve şarap üreticilerinden tahsil olunacağı zannedilebilir. Zira, nizamnâmede vergi alınacağı hükmü vardır. Ancak nizamnâme titiz bir değerlendirmeye tâbi tutulduğunda, üretime satış koşuluyla izin verildiği ve dolayısıyla asıl vergi yükümlüsünün satıcı olması gerektiği anlaşılır.

Zecriyye resminin yükümlüden yılda bir kez tahsil edilmesi esastı. Mükerrer vergileri önlemek için vergisini ödeyen yükümlüye bir “*eda tezkiresi*” verilirdi. Bu belge verilirken, vergi tahsil memurları malın ve verginin miktarını ayrıca kaydetmek zorundaydı. Bu kayıtlar ve ayrıca iskelelerdeki sıkı denetimlerle içki ve dolayısıyla vergi kaçakçılığı önlenmeye çalışılıyordu. Nizamnâmede özellikle belirtildiğine göre de zecriyye resminin yürürlüğe girmesinden maksat, alkollü içkilerin ticaretine olan revacı azaltmak ve Müslüman halkın içki kullanımını önlemektir.

Zecriyye resminin her çeşit mültezime iltizama verilmesi yasaklanmıştı. Bu vergi ancak bölgenin ileri gelenlerine iltizam olunabilecekti. Bundan maksat, hem demokratik sayılabilecek bir yöntemle vergi hâsılatını randımanlı kılmak, hem de içki gibi böyle hassas bir maddeyle ilgili konulara herkesi bulaştırmamaktı. Zecriyye resmi

⁴²Zecriyye resmi ve İrad-ı Cedid Hazinesi'ne katkısı ile ilgili çok ayrıntılı bir inceleme Yavuz Cezar tarafından yapılmış, burada sözünü ettiğimiz bilgilerin pek çoğu “zecriyye nizamnamesi” incelenerek tespit edilmiştir. Bkz.: Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 177 ; BOA, KK, nr2380, s. 6-8.

hâsılatındaki olumlu gelişmeler 1798 yılında “*Zecriyye Resmi mukataası*” üzerine esham çıkarılmasıyla sonuçlandı. Zecriyye eshamından sağlanan hâsılat darbhânedede toplanmaktaydı. Şahimlerin satışı sırasında alınan dellaliyye resimleri ise Hazine-i Âmire’ye girmekteydi. Dolayısıyla, bu eshamın ihracı İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne bir katkı sağlamadı. Tam tersine, bu esham çıkarılana dek İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne girmekte olan zecriyye resmi fazlası da artık bu hazineye girmez oldu.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin ikinci grup gelirleri arasında yer alan pamuk resmi, bu hazinenin kuruluşundan hemen önce yeni bir düzenlemeye tâbi tutulmuştu. Hazine kurulduğunda bu düzenlemeler henüz yerli yerine oturmamış olduğundan İrâd-ı Cedîd Kanunu’nda pamuk resminin ancak 1793 yılından itibaren bu hazineye devredilebileceğine işaret olunmuştu. Defterdarın önerileri doğrultusunda hareket edilerek 2 Nisan 1793 tarihinde bir penbe resmi nizamı yayınlanarak mukataaya hazinece el kondu⁴³. Vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla sıkı önlemler öngörülerek penbe resmi nizamında bu konuda bazı hükümler konulmuştu: Vergisi ödenmemiş pamuk ya da pamuk ipliği yakalandığında, yükümlüden iki kat resim alınacaktı. Vergisini ödeyen yükümlülere bir eda tezkiresi veriliyordu ki bu tezkere malın ikinci kez vergilendirilmesini önlediği gibi bir çeşit satış izin belgesi yerine de geçiyordu. Zira vergisi ödenmemiş malın alım-satımı kesinlikle yasaktı.

Pamuklu üretimin vergiye tâbi tutulması, tezgâh sahiplerini vergi yükümlüsü durumuna sokmuştu. Ancak, başlangıçta vergi koyucu, bu zümreyi hedef olarak seçmemiş, onlara kaçak pamuk satanlar genellikle bölge pazarlarındaki küçük çocuk ve köylü kadınlardı. Bunlardan resim alınması pek zordu. Bunun üzerine, iç pazardaki bu gibi satışların vergilendirilmesinden vazgeçilmiş ve verginin, pamuğu satın alan tezgâh sahiplerinden, imalattan sonra alınması yoluna gidilmişti⁴⁴.

b- İrâd-ı Cedîd Hazinesi Giderleri

Daha önce de değinildiği üzere, İrâd-ı Cedid Hazinesi aslında çeşitli olağan ve carî giderleri finanse etmek amacıyla kurulmuş, sıradan bir masraf hazinesi değildi.

⁴³ BOA, KK, nr. 2380, s. 8–9.

⁴⁴ Aynı defter, s. 9.

Hazinenin temel işlevi, kendisine tahsis olunan gelirlerle malikâne-esham sistemini tasfiyeye ve tımar rejimini ıslaha çalışmak, öte yandan da muhtemel savaşlar için bir ihtiyat fonu oluşturmaktı.

Ancak, bu temel işlevi yerine getirirken İrâd-ı Cedîd Hazinesi kasasına giren gelirlerin bir kısmını diğer malî kurum ve kişilere transfer etmek durumunda kalıyordu ki bu işlemlerin İrâd-ı Cedîd bütçelerinde bir masraf kalemi olarak gösterilmeleri gerekiyordu⁴⁵. Hazinenin birinci gider grubunu işte bu çeşit ödemeler oluşturmaktaydı. İrâd-ı Cedîd kuruluş yasasında, yeni hazinenin yalnız bu tip ödemeleri yapacağı ve bu arada İrâd-ı Cedîd Hazinesi Defterdarı ve maiyetindeki bazı memurların maaşlarının da bu hazinece ödeneceği belirtilmekteydi. Yasa, Hazine-i Âmire’ce finanse olunagelen masrafların, yine Hazine-i Âmire’ce karşılanacağına da özel olarak dikkat çekmişti. Fakat bu arada yeni düzenlemeler nedeniyle Humbaracı, Lağımcı ve Topçu Ocakları masraflarının eskiye kıyasla arttığına ve daha da artış olursa ileride sefer masrafları ortaya çıkarsa İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin Hazine-i Âmire’ye yardımcı olması gerektiği de hükme bağlanmıştı. Bu hükmün istismar konusu olmaması, yani her çeşit masrafın yeni hazineye yüklenme yolunun açılmaması için yasa, İrâd-ı Cedid’e yüklenecek masrafların muhakkak askerî nitelikli olmasını şart koşmuştu⁴⁶.

Ancak kuruluşunun üzerinden bir yıl geçmeden, bu hükme dayanılarak Nizâm-ı Cedid ve donanma askerleriyle ilgili bazı masrafları finanse etme görevi İrâd-ı Cedîd Hazinesi’ne verildi⁴⁷. İleriki yıllarda ise isyan ve savaş gibi olağandışı bazı masraflar ortaya çıkınca İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nin masraf kalemleri ön hesapların aksine giderek çoğaldı ve çeşitlendi. İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nce yapılan çeşitli giderleri başlıklandırarak olursak: Hazine-i Âmire ve Darbhâne’ye yapılan ödemeler, esham alım-satımı nedeniyle ortaya çıkan ödemeler, asker maaş ve tayinatları için yapılan ödemeler, inşa ve imar giderleri, olağandışı askerî giderler şeklinde sayabiliriz⁴⁸.

⁴⁵ Ahmet Tabakoğlu, “XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı bütçeleri”, *İFM*, IV/1-4, (İstanbul 1985), s. 64.

⁴⁶ Bununla ilgili geniş açıklamalar için bkz. İrad-ı Cedid Kuruluş Yasası; *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 51-53.

⁴⁷ Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti’nin malî kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı’nın 1805 tarihli kuruluş yasası ve eki”, *İFM*, XLI/4-1, (İstanbul 1981), s. 12.

⁴⁸ Bu gider sınıflandırmaları İrad-ı Cedid Hazinesi’nin “yıllık bütçe” lerinin bütçe özetlerinden elde edilmiştir. Bkz. Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 161.

Îrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne malikâne mukataaları tasfiye görevi verilmişti. Bu amaçla Îrâd-ı Cedîd Hazinesi mahlûl olacak belli büyüklükteki mirî ya da Haremeyn cinsinden malikâne mukataaları zabt edip, kendi idaresine alacaktı. Hazine-i Âmire'ye bağlı belli mukataalar mirî sıfatıyla belirlenirdi⁴⁹. Haremeyn mukataaları ise bir çeşit vakıf mukataa olup, bunların idaresi bir süre önce Darbhâne'ye bağlanmıştı⁵⁰. Îrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt edilecek olan mukataaların bu özelliği, yeni hazinenin hem Hazine-i Âmire'ye, hem de Darbhâne'ye karşı bazı yükümlülükler üstlenmesine neden oldu: Zabt edilen mukataanın yıllık faizi Îrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne ait olacak, fakat Îrâd-ı Cedîd Hazinesi bu faizin beş katını, mukataanın cinsine göre ilgili kuruma muaccele olarak ödeyecekti⁵¹. Bu ödemeden maksat, zabt edilen mukataalar yeniden satılamayacakları için, Hazine-i Âmire ve Darbhâne'nin yoksun kalacakları geliri telafi etmektir. Îrâd-ı Cedîd Hazinesi bu ödemeleri, kendisine tahsis olunan diğer kaynaklardan sağlayacağı gelirlerle gerçekleştirecekti. Ödeme, her mukataa veya hisse için bir kereliğine olacağı ve faizlerde Îrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne kalacağı için, yıllar ilerledikçe bu ödemeler daha da kolaylaşacaktı. Uzun vadede ise zabt edilecek mukataa kalmayacak ve dolayısıyla bu ödemeler de bitmiş olacaktı. Bu ise belli bir süreç içerisinde malikâne mukataaların tasfiyesinden, diğer bir ifadeyle, hazine namına yeniden kazanılmasından başka bir şey değildi.

Îrâd-ı Cedîd Hazinesi nasıl zabt ettiği mukataalar için Hazine-i Âmire ve Darbhâne'ye ödeme yapmak zorunda kaldıysa, zabt ettiği esham için de aynı gerekçelerle, bu kurumlara bir muaccele ödemek zorundaydı⁵². Bu muaccele, her yıl mahlûl olup zabt olunacak esham faizinin üç katı olarak saptanmıştı. Mirî eshamı için ödemenin Hazine-i Âmire'ye, Haremeyn mukataatı eshamı için ise ödemenin Darbhâne'ye yapılması gerekiyordu.

Bir de esham alım-satımı nedeniyle ortaya çıkan ödemeler vardı. Bunlar, eshamın kişiler arası alım-satımı yasaklandıktan sonra, kendi rızası ile eshamını getirip, Îrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne satanlara yapılan muaccele ödemeleridir. Bu ödemeler bedel-i ferağ

⁴⁹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 42.

⁵⁰ Aynı eser, s. 43.

⁵¹ Y. Cezar, *Aynı eser*, s. 194.

⁵² Aynı eser, s. 197.

diye anılarak, diğer muaccelle ödemelerinden farklılığı belirtilirdi⁵³. Bedel-i ferağ, kişinin elindeki sehmin yıllık faizinin beş katı olarak ödenmekteydi.

III. Selim zamanında kurulan Nizâm-ı Cedid askerlerinin maaş ve tayinatları da İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin giderleri arasındaydı. Zaman içinde artan Nizam-ı Cedid askerlerinin sayısı dolayısıyla İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin de giderlerini arttırdı. 1803 yılında ise, Üsküdar ve Levend Çiftliği'ndeki her türlü Nizam-ı Cedid askerleriyle, Topçu ve Top Arabacıları Ocakları'nın ekmek, et, arpa, saman ve silah giderlerinin barış zamanlarında İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce karşılanması esas kabul edildi⁵⁴. Bu karar alınmadan önce topçu ve top arabacılarının mevacibleri gibi, söz konusu diğer giderleri de Hazine-i Âmire'ce karşılanırdı. Barış koşuluna bağlı olan ve Hazine-i Âmire'nin masraf yükünü azaltmayı amaçlayan bu karar sonucunda İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin bu nevi giderlerinde artış oldu. Sonuç ve özet olarak denebilir ki: Başlangıçta Nizam-ı Cedid askeri küçük bir birlikten ibaret ve bunlara yapılan masraf sınırlıyken zamanla hem bu birlikler bir orduya dönüşmüş hem de hazinenin bunlara yaptığı masraflar çeşitlenmiş ve dolayısıyla buna koşut olarak başlangıç yıllarına göre İrâd-ı Cedid'in bu kalem giderleri büyük artış kaydetmiştir.

III. Selim döneminde denizciliğe verilen önem ve bu alandaki faaliyetler daha da arttı. Bunların sonucunda ortaya yeni masraflar çıkmaktaydı⁵⁵. Oysa Hazine-i Âmire'nin durumu zaten pek iyi değildi. İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulduğu sıralarda, bu konuda ortaya çıkacak yeni masrafların Hazine-i Âmire'yi daha da zor durumlara düşürebileceği görülmüş ve İrâd-ı Cedîd Hazinesi kanununa özel bir hüküm konarak, gerekirse, askerî nitelikli olmak kaydıyla, Hazine-i Âmire'nin, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nden yardım isteyebileceği hükmüne yer verilmişti. Bu hüküm, İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulduktan sonra, denizcilikle ilgili bazı yeni masrafların bu hazinece karşılanmasına neden oldu. İrâd-ı Cedîd Hazinesi ödemeyi Hazine-i Âmire'ye, o da ilgili yerlere yapıyordu.

⁵³ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s. 102.

⁵⁴ BOA, KK, nr. 2380, s. 29.

⁵⁵ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789–1867)*, İstanbul 1985, s. 46.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin bu konuda üstlendiği ilk masraf 1794 yılında tersâne personelinin maaş ve tayinatları oldu⁵⁶. Bu masrafların karşılanması ayrı bir Tersâne Hazinesi kurulana kadar devam etmiş, bundan sonra söz konusu giderleri ödeme görevini bu hazine üstlenmiştir.

İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce yapılan giderlerin bir bölümü de “*inşa ve imar giderleri*” başlığı altında toplanabilir. İnşa ve imar amacıyla yapılan bu tip harcamaları, doğrudan üretken olmayan altyapı yatırımı olarak da nitelemek mümkündür. İrâd-ı Cedîd Hazinesi bütçelerinde carî harcamalar dışında bu tip gider kalemlerine rastlanması, Osmanlı malî tarihi açısından üzerinde özenle durulması gereken bir konudur. Çünkü, klasik Osmanlı bütçelerinin temel özelliklerinden biri de bunların birer carî gider bütçesi olmalarıydı. Bu bakımdan İrâd-ı Cedîd bütçeleri yatırımcı karakterleriyle yeni bir eğilimin izlerini yansıtırlar. Ancak İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin bu yatırımcı özelliği ne fazla abartılmalı ne de klasik bütçelerde bu tip giderlere asla rastlanmazdı biçiminde yanlış bir fikre saplanılmalıdır. Nitekim, kale yapım ve onarımı, top dökümü, mermi yapımı, vs. gibi askerî nitelikli bazı harcamaların merkezî devlet hazinesince yıllardır finanse edilemediği bilinmektedir. Ancak daha geniş çaplı ve büyük tipteki inşa ve imar hareketleri söz konusu olduğunda, Osmanlı klasik düzeninde, bireysel girişimler önde gelir ve devlet kendini bu tip yatırımları finansmanla doğrudan görevli görmezdi. Mustafa Cezar'ın ifadesiyle : “*Kişilerce yaptırılması doğal olan konutlar bir yana, toplum yararını amaçlayan ve gelir getirmeyen camiler, çeşitli okullar, kütüphaneler, hastaneler, kültürel, sosyal nitelikli yapılar hep bireyler tarafından yaptırılıyordu. Kısacası, şehirlerin fiziksel dokusundaki en büyük yeri tutan çeşitli türdeki yapıların meydana getirilişinde temel ögeyi bireyci etkinlik oluşturuyordu.*”⁵⁷

Osmanlı devlet maliyesinde gerçek anlamda yatırımcı eğilimin XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde filizlendiğini söylemek mümkündür. Bu filizlenme devleti kurtarma ve yenilenme çabalarıyla aynı döneme rastlar ve zamanla çabalar arttıkça bu eğilim de kuvvetlenir. Zira yenileşme demek, somut alanda da bir şeyler yapmak, kurmak, inşa

⁵⁶ Aynı eser, s. 50.

⁵⁷ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985, s. 335.

etmek demektir. İşte İrâd-ı Cedîd Hazinesi bütçelerinde rastlanan inşa ve imar giderleri de bu çizgi üzerindeki küçük bir halkadan ibarettir.

Daha önceki sayfalarda ayrıntılı biçimde görüldüğü üzere, kendisine verilen görevlerin başarılmasında, İrâd-ı Cedîd Hazinesi önemli aşamalar kaydetti. Ancak, bu arada yine görüldü ki, bazı noktalarda çeşitli tavizler verilmek zorunda kalınarak, amaçlanan politika tam olarak yürütülüp gerçekleştirilemedi. Sonuçta, ne malikâne ne de esham uygulaması tam olarak kaldırılabilirdi. Tımar rejimine olan müdahale ise ilk amaçlanana göre oldukça farklı gelişmelere neden oldu.

Ancak hedefler tam olarak gerçekleştirilememiş olsa dahi, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin devreye girişinden itibaren bu dönem Osmanlı maliyesi için yine de çok önemli bir icraat ve yapılanma dönemi oldu. Denebilir ki eğer o tavizler verilmek zorunda kalınmasaydı, İrâd-ı Cedîd dönemi Osmanlı malî tarihinde çok daha anlamlı izler bırakabilirdi ve ileriki yılların olayları farklı biçimde gelişerek, çok farklı durumlar ortaya çıkabilirdi.

O halde, bu dönem hakkında genel bir değerlendirmeye gidilirken, izlenen malî politikada ortaya çıkmış olan söz konusu tavizlerin, hangi koşul ve zorlamaların eseri olduğunu ortaya koymak fevkalade önem kazanmaktadır. Yer yer daha önce de değinildiği üzere, bu tavizlerin başlıca nedenleri şunlardı:

- Malikâne ve esham sisteminin tasfiyesi, içteki bazı zümrelerin çıkarları ile çatışmaktaydı. Bunların oluşturduğu baskı sonucunda, malikâne ve eshamı zabt etme sınırı, arzu edilen düzeyde genişletilemedi.
- Savaş ve ayaklanma olayları bir türlü tam olarak son bulmadığından daima, beklenmedik yeni gider kapıları ortaya çıktı.
- Modernleşme ve yeni düzen fikri, somut icraat söz konusu olduğunda, devlete gerek carî ve gerekse yatırım nitelikli yeni gider kapılarının açılmasına neden oldu.
- Ülke ekonomisinde genel bir nakdîleşme eğilimi söz konusuydu. Ancak, maliye bu eğilime tam ayak uyduramamıştı. Nitekim, eski aynî ödeme ve hizmetler giderek nakdîleşirken, buna koşut olarak, devletin maaş

ödemeleri vs. gibi harcamalarındaki artışların karşılıklarının gecikmeden bulunması sorun oluyordu.

- Malî durumda bazı nisbî ve geçici düzelmeler, köklü çözümlerin hızını kesiyordu.

Bu zorluklara rağmen, İrâd-ı Cedîd Hazinesi üstlendiği görevleri yerine getirmek için büyük çabalar gösterdi. Ancak, engel ve baskılar daha da artınca, izlenen politikadan bilinen tavizler verilmek zorunda kalındı. Ama bu tavizler de yeterli görülmemiş olmalı ki sonunda iş, bu hazineyi kurduran III. Selim'i alaşağı etme noktasına kadar vardı: 1807 yılı hem genel olarak İrâd-ı Cedid hareketinin hem de bu arada İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin sonu oldu.

2-Tersâne-i Âmire Hazinesi

Ayrı bir Tersâne Hazinesi'nin kuruluş nedenleri araştırılırken başvurulması gereken ilk kaynak belki bu hazinenin kuruluş yasasıdır⁵⁸. Zira bu yasanın ilk bölümü kuruluş gerekçesine ayrılmış olup, gerekçede dikkate değer satırlar vardır. Çok kısa olarak değinmek gerekirse: Burada, Osmanlı Devleti'nin eskiden beri kara kuvvetleri ile meşhur olduğu gibi, deniz kuvvetleri ile de meşhur olduğu dile getirilmekte ve denizlerde güçlülüğün önem ve yararı vurgulanarak, donanmanın geliştirilmesi gerektiği ifade olunmaktadır. İşte bunun için yeni düzenlemelere gitmek gerekmiş ve bu düzenlemelerin bir parçası halinde Tersâne Hazinesi Kurulmuştur.

Ancak, gerekçede ortaya konan bu bilgilerin çok genel düzeyde oldukları ve malî tarih açısından pek çözümleyici nitelik taşımadıkları açıktır. Hatta denebilir ki, bu satırlar hazinenin kuruluş nedenlerini değil, sadece kuruluştan beklenen amaçları dile getirmektedir. Gerçi, birçok diğer örnekte rastlanabileceği gibi, Tersâne Hazinesi örneğinde de, nedenler ve amaçlar biraz iç içedir. Ama, bir malî tarih çerçevesi içerisinde kuruluş nedenleri derken, burada bizim ön plana çıkârmak istediğimiz noktalar, malîye ile ilgili çok daha somut durum, gelişme ve bazı ilişkilerdir. Soruna bu

⁵⁸ Y. Cezar, Aynı makale, s.361-388.

açından yaklaşıldığında, genel neden ve amaçların yanı sıra konuya eklenebilecek olan bilgiler şunlardır:

Mart 1793'te İrâd-ı Cedîd Hazinesi kurulana dek, tersâne ve donanma giderleri Hazine-i Âmire'ce karşılanırdı. 1787-1792 savaş yıllarında, tersâne ve donanma giderleri eskiye oranla daha da artmış, buna karşılık tersâne emînleri tersâneye tahsis olunan gelirleri bile tam olarak tahsil edemez olmuşlardı⁵⁹. Emînlerin, tersânede çalışan işçilerin ücretlerini ödeyemedikleri oluyor ve öte yandan donanma da istenilen düzeye ulaştırılamıyordu. Defterdarlar ise tersâne ve donanma için daha fazla tahsisat ayıramayacaklarını ifade ediyordu. Çaresiz kalan emînler önce borçlanarak durumu idare etmeye uğraştı. Ancak, zamanla bu borçların tasfiyesi de sorun olmaya başlayınca, tersâne emînleri Darbhâne'den iane bekler hale geldi⁶⁰. Darbhâne, her ne kadar tersâneye yardımcı olduysa da, durumun böylece devamına olanak yoktu. Darbhâne, sürekli olarak tersâneyi destekleyemezdi. Böylece XIX. yüzyılın eşiğinde devlet bir tersâne giderleri sorunu ile karşı karşıya kalmıştı.

Böyle bir soruna rağmen, 1789'da tahta çıkan III. Selim tersâne ve donanmayı ıslah çabasına girişmişti⁶¹. Ancak bu çabaların sonuç verebilmesi için önce para dar boğazının aşılması gerekiyordu. III. Selim bu konuda, kuruluş amacından saptırmak bahasına da olsa İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin olanaklarından yararlandı ve yeni hazine tersâne-donanma giderlerinin finansmanına yardımcı bir kurum olarak devreye girdi. Bir süre sonra tersânenin personel giderleri İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne yüklenmiş oldu. 1795 yılı sonlarında ise Darbhâne'nin malî durumunun elvermediği gerekçesi ile sefere çıkacak olan donanmanın asker maaşlarının da İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce ödenmesine karar verilmek zorunda kalındı⁶².

Tersâne ve donanma ile ilgili giderlerin zamanla artması ve bunların finansmanında Darbhâne'ye ve kuruluş amacına aykırı olarak İrâd-ı Cedîd Hazinesi'ne müracaat zorunda kalınması, müstakil bir Tersâne Hazinesi'nin kuruluşuna yol açan etkenlerdir. Tersâne Hazinesi kurulduktan sonra, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nce ödenegelen

⁵⁹A. İ. Gencer, *Aynı eser*, s. 55.

⁶⁰*Aynı eser*, s. 56.

⁶¹*Aynı eser*, s. 29.

⁶²BOA, KK, nr. 2380, s.19.

“*gediklu*” tersâne personelinin giderleri, artık bu hazine tarafından ödenmez olmuştur. Bununla birlikte yeni kurulan Tersâne Hazinesi’nin tersâne ve donanma ile ilgili tüm giderlerin finansmanını hemen üzerine aldığı da sanılmamalıdır. Müstakil bir Tersâne Hazinesi kurulmasına rağmen, Hazine-i Âmire tersâne masrafları için hâlâ küçümsenemeyecek bir tahsisat ayırmaya devam etmektedir⁶³.

Demek ki, Tersâne Hazinesi kurulmadan önce, tersâne ve donanma giderlerinin finansmanı maliyede bir sorun haline gelmiş ve bu masraflar Hazine-i Âmire’nin yanı sıra Darbhâne ve İrâd-ı Cedîd Hazinesi gibi diğer kurumlar üzerine de bindirilmek zorunda kalınmıştı. Böyle bir durum, mevcut malî kurumları yıprattığı gibi tersâne ve donanmanın gelişmesini de engelliyordu. Yeni gelir kaynakları ile desteklenen ve gelir ve giderini kendi eliyle yürüten, müstakil bir Tersâne Hazinesi kurularak, bu sorunlar çözümlenmek istenmiştir.

Tersâne Hazinesi ve Defterdarlığı’nın resmen kuruluşu 6 Şubat 1805 tarihli özel bir kanunnâme ile gerçekleşti. Bu yasa artık Tersâne-i Âmire Emaneti deyiminin kullanılmayacağını belirtiyor ve İrâd-ı Cedîd ve Zahire Hazinesi örnekleri göz önüne alınarak, müstakil bir Tersâne Hazinesi kurulmuş olduğunu açıklıyordu⁶⁴.

Yasada, Tersâne Hazinesi’nin gelirlerini oluşturacak ana kaynaklar olarak şunlar belirlenmişti:

- Cizye, avarız ve mukataat-ı mîrîyye malları
- İrâd-ı Cedîd Hazinesi’nden devredilen kalemler
- Derya Kalemi zeamet ve tımarları
- Kalyoncu bedeliyyeleri

İleride, yeni gelir kaynaklarının tahsisi ile hazinenin takviyesi de öngörülmekteydi. Gerçekten, kanun metninde adları geçmemekle birlikte “*ipek resmi hâsılatı*” ile “*evkaf mukataatı zamları*” da kısa sürede hazinenin önemli gelir kalemlerinden biri haline gelip, bütçelerinde yer almaya başladılar⁶⁵. Cizye, avarız ve

⁶³ Y. Cezar, Aynı makale, s. 368.

⁶⁴ Aynı makale, s. 365–367.

⁶⁵ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 22225.

mukataat-ı mirîyye malları eskiden Hazine-i Âmire'ye ait olan gelir kalemlerindendi. Bunlar Tersâne Hazinesi'ne esas itibariyle kalyon mevacibinin karşılığı olmak üzere tahsis olunmuştu. İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nden devredilenler ise, eskiden bu hazinece zapt edilmiş olan bazı malikâne mukataalar ve eshamdan oluşmaktaydı. Dolayısıyla aynı İrâd-ı Cedid Hazinesi gibi, Tersâne Hazinesi de bu tip mukataa ve eshamla ilgili bir takım yükümlülükleri yerine getirmek zorundaydı. Örneğin mukataanın cinsine göre ya Hazine-i Âmire'ye veya Darbhâne'ye gerekli ödemeleri de yapması gerekiyordu⁶⁶. Üçüncü sırada yer alan Derya kalemi zeamet ve tımarları da artık mukataa statüsüne girmiş ve iltizam konusu olan kalemlerdi⁶⁷.

Tersâne Defterdarı, toplayacağı bu gelirlerle tersânenin ve donanmanın her türlü masrafını karşılamakla yükümlü kılınmıştı. Gider kalemleri başlıca iki gruptan oluşmaktaydı:

- Maaş ödemeleri ve tayinat masrafları
- Gemi donanımı, onarım ve yapım masrafları

Maaş ödemelerinin başlıcası kalyonlar mevacibi idi. Ayrıca, tersânede görevli gediklu personel de hazineden üç ayda bir maaş alacaktı. Defterdar başta olmak üzere hazinenin diğer malî işler personeline de maaş bağlanmıştı. Tayinat için gerekli tahıl vs. ise, piyasadan satın alınacaktı. Ancak hazinenin bu konudaki masraf yükünü biraz hafifletmek için bazı yerlerden ocaklık adı altında hazineye özel tahsisler de yapılmıştı.

Tayinat konusunda olduğu gibi tersâne ve gemiler için gerekli olan diğer çeşitli malzemenin de peşin para ile hazineden satın alınması söz konusu olabilecek bu gibi şeylerin ancak bir kısmı anılmış, buna bir sınır getirilmediği ifade olunmuştu. Bu alımlarda hazineyi zarardan korumak için piyasa fiyatlarının çok iyi izlenmesi gerektiği hakkında yasada özel kayıt vardı: Satınalmalar ucuz mevsimde, fiyatların düştüğü zamanda yapılmalıydı⁶⁸. Tersâne Hazinesi III. Selim döneminden sonra da varlığını sürdürdüğü için geniş bir zaman aralığındaki seyrini incelememiz, araştırmamız için bir

⁶⁶Y.Cezar, Aynı makale, s. 365.

⁶⁷ “...derya kalemi zeamet ve tımarları vakt-u zamanıyla ilzam ve bedel-i iltizamları vakt u zamanıyla tahsil ve hazine-i mezkureye teslim...” (Tersane Hazinesi Kanunu) Bkz. Y. Cezar, Aynı makale, s. 361-388

⁶⁸ Y.Cezar, Aynı makale, s. 368–369, 371.

fayda sağlamayacaktır. Çünkü zamanla hazinenin gelir-gider kapasitesi artmış, hazine gittikçe büyümüştür. Bizim incelediğimiz zaman diliminde Tersâne Hazinesi'nin durumu oldukça iyiydi, kendi masraflarını kendisine tahsis olunan gelirlerle finanse edebiliyordu. Bundan sonraki dönem için söyleyebileceğimiz, bir tarihten sonra başlangıç noktasındaki sorunlar veya benzerleriyle karşılaşmış ve yine eskisi gibi dışarıdan yardım alınmadan giderler finanse edilemez olmuştur.

SONUÇ

XVIII. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde malî sorunların en belirgin biçimde su yüzüne çıktığı dönem savaş yılları oldu. Görüldü ki savaşlar artık eskisi gibi Osmanlı Devleti lehine işleyen bir olay olmaktan çıkmış ve onu büyük malî bunalımlara sürükleyen bir mekanizmaya dönmüştür. Bunun bir nedeni savaşların artık çok pahalıya mal olmalarıysa da, diğer bir nedeni de yüzyılın başından beri malikâne sisteminin uygulanış biçiminden kaynaklanıp biriken sorunlardı ki bunların sonucunda Osmanlı Devleti adeta bir kısır döngü içine düşmüştü.

Gerçekten yüzyılın başında büyük bir umutla uygulamaya konulan ve acil giderlerin finansmanında büyük yararları da görülen malikâne sistemi, yıllar ilerledikçe beklenmedik bir mecraya sürüklenmiş ve vergi alanlarının devletin elinden çıkıp, özel ellere geçip onlar tarafından tahrip edilmesi sonucunu vermişti. Bu beklenmedik gelişmelere rağmen, malikâne sisteminden dönüş yapmak da kolay değildi. Sistemin kendi içinde bulunan bazı açmazlar, vergi sahalarının geri alınmasını ya da daha uygun fiyat ve koşullarla yeniden satılması yollarını tıkamaktaydı.

Öte yandan uygulamanın tımar sahalarına teşmili, tımar sisteminin ve dolayısıyla eyalet ordusunun tasfiyesi sürecini de hızlandırmış oldu. Eyalet ve sancak mutasarrıflarının imdâdiyyelerle desteklenmesi, imdâdiyyelerin de uzun süre sabit tutulması, bu ordunun eski etkinliğini kazanmasında yeterli olmadı. Oysa tüm kurumları savaş düzenine dayalı bir devlette, bu kurumlardan biri tahrip edilirken, diğer kurumlar eski yapı ve düzenlerini koruduğu sürece, savaşlarda eski başarılar kazanılamazdı.

Tüm mahzurlarına rağmen, acil sorunlar nedeniyle malikâne sisteminden dönüş yapılamayacağı anlaşılınca, uzun dönem hesapları bir yana bırakılarak bu sistemden mümkün olduğunca yararlanılmaya çalışıldı. Ancak malikâne piyasasının da bir doyum noktası ve satışa sunulabilecek mukataaların da bir sınırı vardı. Bunun üzerine yeni bir sistem olan esham uygulaması başlatıldı. Böylece küçük tasarruf sahiplerinin fonları da hazineye celbedilecekti. Ancak bunun maliyeti oldukça yüksek oldu. Esham, malikâne mukataa satışlarına yer yer engel ve rakip oldu. Bu yüzden yeni tıkanmalar ortaya çıktı.

Öte yandan, esham sistemi de kendi bünyesinde bazı mahzurlar taşımaktaydı. Bunlara bir süre sonra uygulamadan doğan çeşitli sorunlar da eklenince, mekanizma devletin aleyhine işler bir hale dönüştü. Gerçekten, o zaman yapılan hesaplar, devletin esham faizi olarak çeşitli kişilere yaptığı ödemelerin, esham satışlarının hazineye yaptığı katkıyı aştığını ortaya koymuştu.

XVIII. yüzyılın son çeyreğindeki büyük savaşlar dönemi, bir şaşkınlık ve çaresizlik dönemi olmuştu. Savaşlar nedeniyle olağanüstü artan bütçe giderlerinin büyük yükü hissedilince, bir ara dış ülkelerden borç alma düşüncesi egemen olmuş ve hatta bu konuda, sonuçsuz kalan girişimlerde de bulunulmuştu. Sonuçta dış yardımlardan ümit kesilmiş ve zoraki iç borç, müsadere, para taşıması gibi yollarla ek kaynaklar bulunarak savaş giderleri finanse edilebilmişti.

1792'de yorucu savaş sona erince, Osmanlı Devleti nisbeten rahatlamış ve malî sorunlarını ve bunların çözüm yollarını daha ciddi biçimde düşünme ve arama olanağına kavuşmuştu. III. Selim zamanında ilk defa köklü reform önerileri içeren çeşitli raporlar cesaretle siyasî otoriteye sunulabilmiştir. Böylece bu öneriler doğrultusunda devleti ve bu arada maliyeyi yeniden düzenleme hareketi başlamış oldu.

Yeni dönemde Osmanlı Devleti tek hazine sistemini terk ederek, çoklu hazine sistemini benimsedi. Önce, ayrı ve müstakil bir kurum halinde İrâd-ı Cedîd Hazinesi kuruldu ve bu hazineye yeni malî politikayı uygulama görevi verildi. İrâd-ı Cedîd Hazinesi, malikâne ve esham sisteminin tasfiyesinde başrolü oynayacaktı. Bu arada bazı yeni vergilerin ihdâsı ve bazı eski vergilerin yeniden düzenlenmesi ile İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nde bir ihtiyat fonunun oluşması amaçlandı ve bu bir ölçüde gerçekleştirildi. Nitekim bu fonların sayesinde, çeşitli askerî harekâtlara rağmen, III. Selim döneminde geçmişteki kadar şiddetli malî bunalımların ortaya çıkması önlenemedi. Bununla birlikte, devlet anlayışında meydana gelen değişimler ve bunun sonucunda artan bütçe giderleri karşısında alınan önlemler yetersiz kaldı. Öte yandan, çeşitli etkiler nedeniyle malikâne ve esham konusunda amaçlanan politikadan taviz verilmek zorunda da kalınmıştı.

Sonuç olarak incelenen dönemde görülmüştür ki, Osmanlı Devleti günün koşullarına göre çeşitli malî politikalar uygulayabilmiş ve bazı ilginç malî politika araçları geliştirmesini bilmiştir. Ancak, bunların en uygun ve en sağlıklı politika ve araçlar olmadığı da deneyimlerle ortaya çıkmıştır. Keza, malî politika ve usûllerin ilginçliğine rağmen, bunların zamanlamasında da başarılı olunduğu söylenemez. Başarısızlığın en büyük göstergesi kuşkusuz tüm çabalara rağmen devletin açık vermeye devam edegelen bütçeleriydi. Bu açıkların kaynağında ise fiyat artışları ile carî harcamalardaki artışlar yatmaktaydı ki bunun sonucunda devletin bir gün malî bir iflasla yüz yüze geleceği kesindi.

İncelenen dönemde, kısa vâdeli malî kaygıların ön plana çıkararak, devletin orta ve uzun vâdeli yeni iktisadî hedef arayışlarını unutturan ya da ihmal ettiren en önemli etken, görünüşe göre savaşlar olmuştu. Merkezde toplanan kaynaklar önce savaşlarca, arkadan askerî ve sivil maaşlarca ve sonra da fırsat buldukça bazı askerî nitelikli alt yapı yatırımlarınca yutuluyordu.

III. Selim döneminde yapılan reformlar ortada bırakılmamış, kendisinden sonra gelen II. Mahmut da çizilen çizginin üzerinde bu çalışmalarını devam ettirmiştir. Tarihte tüm devletlerin inişleri ve çıkışları olmuştur. Dolayısıyla bizim vardığımız nokta da Osmanlı Devleti için ne başlangıç ne de sondur.

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİV BELGELERİ:

1-İSTANBUL BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ:

a-Maliyeden Müdevver Defterler(MAD): Defter nr. 7 601, 12 378, 19 520.

b-Kâmil Kepeci Tasnifi Defterler (KK): Defter nr. 2 380, 3 064, 3 080.

c-Cevdet Tasnifi Belgeler

c1-Cevdet Maliye : Belge nr.

2 330	13 181
3 318	14 979
4 987	15 236
5 317	16 938
10 854	23 098
12 243	23 161
12 467	29 985
12 800	31 133

c11-Cevdet Dahiliye: Belge nr. 1 657, 5 602

d-Hatt-ı Hümâyun Tasnifi Belgeler: Belge nr. 1 098, 1 126, 8 353, 8 797, 16 102, 41 785.

B-MATBÛ ESERLER VE MAKALELER

AKAR, ŞEVKET KÂMİL, “Osmanlı maliyesinde bütçe uygulaması”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.III, Ankara, 2000, s.432–451.

AKÇURA, YUSUF, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, İstanbul 1940.

AKYILMAZ, GÜL, “III. Selim'in dış politika anlayışı ve diplomasi reformu çerçevesinde batılılaşma siyaseti”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2000, s.660–670.

BARKAN, ÖMER LÜTFİ, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonomisinin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul 1943.

-“Osmanlı İmparatorluğu “bütçe”lerine dair notlar”, *İFM*, XV/1–4, İstanbul 1960, s.211–234.

- “1070–71(1660–61) tarihli Osmanlı “bütçe”si ve bir mukayese”, *İFM*, XVII/1–4, İstanbul 1960, s.329–354.

-“1079–80(1669–70) malî yılına ait bir Osmanlı “bütçe”si ve ekleri” ,*İFM*, XVII/1–4, İstanbul 1960, s.421–453.

-“Timar”, *İA*, c. XII/1, İstanbul 1999, s.286–333.

BERKER, AZİZ, “Mora İhtilali Tarihçesi ve Penah Efendi Mecmuası”, *Tarih Vesikaları*, C.II, Haziran 1942, s.113–117.

BEYDİLLİ, KEMAL, “İlk mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide dâir risalesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Enst. Dergisi*, Sayı 13, İstanbul 1987, s.112–135.

- “İslahat”, *İA*, C.XIX, İstanbul 1999.

LEWİS, BERNARD, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1970.

CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, Tertîb-i Cedîd, İstanbul 1303.

CEZAR, MUSTAFA, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

-*Mufasssal Osmanlı Tarihi*, I, İstanbul 1957–60.

CEZAR, YAVUZ, “Osmanlı Devleti'nin malî kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 tarihli kuruluş yasası ve eki”, *İFM*, XLI/1-4, (Ord.Prof.Ömer Lütfi Barkan'a Armağan), İstanbul 1984, s.363-369.

- “Osmanlı maliyesinde XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki “imdâdiyye” uygulamaları”, *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, yıl 2, sayı 2, İstanbul 1984, s.92–123.

- *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986.

CİN, HALİL, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978.

ÇADIRCI, MUSA, “Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedit Ordusunun teşmili ve Nizam-ı Cedit Askerî Kanunnâmesi”, *Bellekten*, XXXVI/141, 1972, s.453–475.

ÇAKIR, BAKİ, *Osmanlı Mukataa Sistemi*(XVI-XVIII. yy.), İstanbul 2004.

ÇATALTEPE, SİPAHİ, *19.yy. Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu*, İstanbul 1997.

EKİNCİ, Necdet, “İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk malî politikasına bakış”, *Bellekten*, XXI/IV, Aralık 1992, 758–766.

EREN, ASLAN, “Osmanlı ekonomisinde kurumsal gelişmeler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.III, Ankara 2000, s.234–250.

EREN, CEVAT, “Selim III”, *İA*, C.X, 1980.

ERGENÇ, ÖZER, “XVIII. yüzyılda Osmanlı sanayisi ve ticaret hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Bellekten*, II/23, 1988, s.501–534.

GENCER, ALİ İHSAN, *Bahriye’de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti’nin Kuruluşu*(1789–1867), İstanbul 1985.

GENÇ, MEHMET, “Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975, s.237–282.

GENÇ, MEHMET, “18.yüzyıla ait Osmanlı malî verilerinin iktisadî faaliyetin göstergesi olarak kullanılabilirliği üzerine bir çalışma”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, XI/2, Ankara 1980, s.211–230.

- “XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve savaş, *Yapıt*, XLI/4, Nisan-Mayıs 1984, s.321–345.

GÖKBİLGİN, TAYYİP, *Osmanlı Müesseseleri, Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977.

GÜÇER, LÜTFÜ, *Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964..

KANDEMİR, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Ö. Çobanoğlu Passim, Ankara 1978.

KARAL, ENVER ZİYA, “Selim III devrinde Osmanlı bahriyesi hakkında vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, I/3, İstanbul 1941.

- *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1942.

- “Nizam-ı Cedit’e dair layihalar”, *Tarih Vesikaları*, I/6, s.414–425 ve II/8, s.104–111, İstanbul 1942.

- *Selim III'ün Hattı-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid*,1789–1807, Ankara 1946.
- *Osmanlı Tarihi V*, Ankara 1947.
- “Ebubekir Ratıb Efendi'nin Nizam-ı Cedid ıslahatındaki rolü”, *V.Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara 1960.
- KARAMÜRSEL, ZİYA, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940.
- KAZICI, ZİYA, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977.
- KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi*, (Yayınlayan: Ali Kemal AKSÜT), İstanbul 1939, s.80–105.
- KURAN ERCÜMEND, *Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793–1821*, Ankara 1988.
- MAHMUT RAİF EFENDİ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli*, Haz. A. Terzioğlu, İstanbul, 1988.
- MANTRAN, ROBERT, “XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa baskısı”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, İstanbul 1991, s.1434–1444.
- MUMCU, AHMET, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.
- ORTAYLI, İLBER, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979.
- “Osmanlıda 18. yüzyıl düşünce dünyasına dair notlar”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C.I, İstanbul 2001.
- ÖZ, MEHMET, *Osmanlıda “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları (16.yy.'dan 18.yy. başlarına)*, İstanbul 1987.
- ÖZCAN, BESİM, “Sultan III. Selim devri ıslahat hareketleri (Nizam-ı Cedid), *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2000,s. 671–683.
- ÖZKAYA, YÜCEL, “III. Selim devrinde Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da karşılaştığı zorluklar”, *Ankara Üniv. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1963, s.145–156.
- “18.yüzyılda çıkan adaletnâmelere göre Türkiye'nin iç durumu, *Belleten*, XXXVIII/151, Ankara 1978, s.445–491.
- “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları,” *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 32, 1979, s.219–254.
- ÖZSOY, İSMAİL, “Süleyman Sudî'nin Osmanlı maliyesi ve vergi sistemi ile ilgili görüş ve tespitleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi(Osmanlı Özel Sayısı)*, Şubat-Temmuz 2000, yıl 2, sayı 4–5, s.611–656.

- ÖZVAR, EROL, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulamaları*, İstanbul 2003.
- PAKALIN, MEHMET ZEKİ, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, Ankara 1946.
- *Maliye Teşkilatı Tarihi*, II-III., İstanbul 1978.
 - *Tanzimat Maliye Nazırları*, I, İstanbul 1980.
- RASİM, AHMET, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, Çev. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İstanbul, 1987.
- SAHİLLİOĞLU, HALİL, “Sıvış yılı buhranları”, *İFM*, XXVII/1, İstanbul 1969, s.67–103.
- SAVAŞ, ALİ İBRAHİM, “Lâhiya geleneği içinde XVIII. yüzyıl Osmanlı ıslahat projelerindeki tespit ve teklifler”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 1999, s.34-47.
- SAYAR, NİHAT, *Türkiye İmparatorluk Devri Malî Olayları*, İstanbul 1977.
- SAZMAN, ARIEL, “İltizam sisteminin 18. yüzyıldaki boyutları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara 2000, s.601–620.
- SERTOĞLU, MİTHAT, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, İstanbul 1962.
- SHAW,STANDFORD J.,*Between Old and New,The Otoman Empire under Sultan Selim III,1789-1807*, Cambridge, Massachusetts 1971.
- Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1982.
 - “Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel reformdan modern reforma geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmut dönemleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2000, s.609–628.
- SOYSAL, İSMAİL, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789–1802)*, Ankara 1987.
- SUCESKO, AVDO, “Malikâne: Osmanlı İmparatorluğu'nda mîrî toprakların yaşam boyu tasarruf hakkı”, *İFM*, XLI/1–4, İstanbul 1985.
- ŞAHİN, İLHAN, *Mahmut Raif Efendi ve Nizam-ı Cedide Dair Eseri*, Ankara 2001.
- TABAKOĞLU, AHMET, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
- “XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı bütçeleri”, *İFM*, XLI/1–4, İstanbul 1985, s.313–351.

TATARCIK ABDULLAH MOLLA, “Nizam-ı devlet hakkında mütaalat”, *TOEM*, sene 7–8, s.340–387.

TELCİ, CAHİT, “Bir Osmanlı aydınının XVIII. yüzyıl devlet düzeni hakkındaki görüşleri: Penah Süleyman Efendi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2000, s.178–187.

ULUÇAY, ÇAĞATAY, *18 VE 19.Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1965.

UNAT, FAİK REŞİT, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara 1987

UZUNÇARŞILI, İ.HAKKI, “Selim III’ün veliaht iken Fransa Kral Lui XVI ile münasebetleri”, *Bellekten*, II/5–6, 1938.

- *Osmanlı Tarihi*, IV/1, Ankara 1965.

-*Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1992.

YALÇINKAYA, ALAADDİN, “III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Osmanlı dış politikası”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2000, s.629–659.

YILMAZ, COŞKUN, “Osmanlı siyaset düşüncesi ile ilgili yeni bir kavramsallaştırma, ıslahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. I, sayı 2, 2003.

YILMAZ, KÂŞİF, “ III. Selim’in şair kişiliğinin yaşadığı hayata, devlet işlerine ve Osmanlı’nın batılılaşma politikalarına etkileri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 2000, s.684–696.

C-TEZLER

BATMAZ, E.ŞÜKRÜ, *18.YY.daki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir Araştırma*, Doktora tezi, A.Ü., Ankara 1995, 242 s.

ÇAĞMAN, ENGİN, *III. Selim’e Takdim Edilen Islahat Lâhiyalarına Göre Osmanlı Devleti’nde İktisadî Değişme*, Yüksek lisans tezi, M.Ü. İstanbul, 1995, 109 s.

ÇELİK GÜLFETTİN, *1750–1792 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nin Merkezi Hazine Gelir ve Giderleri*, M.Ü. İstanbul, 1989, 116 s.

ÖZBAY, RAHMİ DENİZ, *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Maliyesi*, Yüksek lisans tezi, M.Ü., İstanbul 1992, 117 s.

A

Abdullah Efendi, 56, 72, 73
 askerî giderler, 97
 avârız, 45
 Avusturya, 1, 2, 14, 36, 37, 38, 39, 40, 52
 Azadlu, 7

B

Bab-ı Âli, 64
 Bahriye Nezareti, 8, 99, 102
 Baruthane, 7
 Baş Defterdar, 77, 81
 bedel-i ferağ, 87, 98
 bedeliyye, 45
 beylerbeyi, 17
 Bîrun, 75
 Bostancı Ocağı, 5
 Bostancı Tüfenkçisi, 5
 Brentano, 4
 bütçe gelirleri, 24

C

cebelû bedeliyyesi, 26, 46
 Cevdet Paşa, 1, 29, 78
 Cezayirli Hasan Paşa, 37, 38, 61
 Cezayirli Hazan Paşa, 37
 cizye, 62, 71, 73

Ç

Çağatay Uluçay, 22
 çoklu hazine, 78, 108

D

damga resmi, 32
 Darbhâne, 48, 59, 65, 66, 80, 85, 86, 87, 94, 97, 98,
 103, 104, 105
 Defterhane-i Âmire, 71, 75
 Deniz Mühendishanesi, 7
 Derya Kalemi, 104
 dış ticaret, 65
 dış yardım, 63
 dirlik, 17, 18, 19, 23, 74, 89, 92
 donanma, 7, 8, 96, 102, 103

E

Ebubekir Râtub Efendi, 2
 Eflak ve Boğdan, 27
 elçiler, 9, 10

elçilikler, 10
 emin, 30, 39, 74
 Enderûn, 75
 esham, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 52, 54, 55, 56, 57,
 59, 60, 61, 73, 75, 79, 80, 82, 83, 86, 87, 88, 95,
 96, 97, 98, 100, 101, 107, 108
 evkaf, 18, 104

F

Fazıl Mustafa Paşa, 3
 Felemenk, 63, 64
 Fransa, 6, 38

G

Gazi Hasan Paşa, 38, 39
 gediklu, 75, 103, 105
 Girit savaşı, 14
 gümrük resmi, 32

H

Haremeyn, 79, 83, 84, 97, 98
 has, 13, 17, 18, 19, 20, 41
 Hasan Efendi, 35
 Havass-ı Hümâyün, 12
 hazariyye, 20
 Hazine-i Âmire, 12, 13, 14, 15, 25, 43, 44, 77, 78, 80,
 81, 84, 85, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102,
 103, 104

I

III. Mustafa, 26
 III. Selim, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 37, 38, 39, 40,
 47, 48, 49, 51, 65, 67, 72, 76, 90, 91, 98, 99, 101,
 103, 105, 108, 109
 ıslahat, 2, 3, 4, 10, 28

İ

iç borçlanma, 29
 iç hazine, 77
 iltizam, 16, 70, 71, 79, 85, 88, 95, 105
 İmdâd-ı seferiyye, 21
 imdâdiyye, 15, 22, 23, 24, 58
 İngiltere, 6, 7, 10
 inşa ve imar giderleri, 97, 99, 100
 İrâd-ı Cedit Hazinesi, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104
 istefidye resmi, 83
 istikraz, 15, 59, 61, 64
 İsveç, 6, 38, 40, 49, 50, 51, 52

K

Kalyoncu bedeliyyeleri, 104
 kanunnâme, 8, 9, 78, 79, 104
 Kapıkulu Ocakları, 28, 45
 Kaptan-ı Derya, 7
 Kaptanpaşa, 8
 kapu halkı, 20, 21, 22, 23, 58
 kasr-ı yed, 31, 56, 73, 87
 kayd-ı hayat koşulu, 83
 Kırım, 36, 40, 41
 Koca Yusuf Paşa, 2, 3, 37, 40
 Kumbaracı, 5
 Küçük Kaynarca Antlaşması, 27

L

Lağımçı, 5, 96
 lâhıya, 2, 3, 4
 Lehistan, 14, 38
 Levend Çiftliği, 5, 6, 93, 98
 Londra, 10

M

mahlûl, 24, 33, 34, 53, 55, 57, 73, 75, 79, 80, 81, 82,
 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 97, 98
 mal, 15, 24, 53, 54, 57, 58, 61, 73, 80, 83, 92, 106
 malî denge, 13
 malî politikalar, 108
 malî sistem, 14
 malikâne, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 26, 29, 31, 34, 46,
 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 70, 71, 72, 74, 79,
 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 92, 93, 96, 97, 100,
 101, 104, 106, 107, 108
 malikâneci, 20, 81, 85
 Malikâne-has, 19
 Mehmed Şerif Efendi, 75, 76
 Melek Mehmed Paşa, 3
 Merkezî hazine, 12
 meşveret meclisi, 23
 mevacic, 81
 mirîce zabt, 84, 89
 mirîyye malları, 104
 muaccele, 15, 17, 19, 24, 30, 31, 53, 54, 75, 80, 81,
 84, 85, 86, 87, 97, 98
 mukataa, 15, 16, 17, 19, 24, 26, 30, 32, 34, 52, 54, 55,
 58, 59, 60, 69, 70, 73, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
 89, 97, 104, 107
 Mustafa Cezar, 44, 91, 100
 mutad masraflar, 76
 muvazaalı satışlar, 16
 mültezim, 71, 85
 müsadere, 48, 61, 107

N

Nizâm-ı Cedîd, 3, 4, 5, 6, 10
 nizamnâme, 85, 94
 nüzûl, 45

O

olağan dışı gelirler, 83
 ordu defterdarı, 43, 56
 Ordu Hazinesi, 25, 35, 43, 45, 46, 47, 48
 Orduy-ı Hümayûn, 56
 Osmanlı bütçeleri, 13, 96
 Osmanlı Devleti, 3, 8, 9, 13, 14, 26, 27, 28, 36, 37,
 41, 42, 49, 50, 51, 52, 55, 57, 59, 63, 64, 72, 77,
 78, 88, 97, 102, 106, 108, 109
 Osmanlı maliyecileri, 13, 14, 15, 23, 29, 59, 71
 Osmanlı maliyesi, 13, 25, 28, 49, 100

Ö

Ömer Lütfi Barkan, 12, 18

P

pamuk resmi, 83, 95
 para tağşişi, 107
 penbe resmi nizamı, 95

R

Râşid Tarihi, 21
 Rikâb Hazinesi, 25, 43, 44, 45, 46
 Rikâb-ı Hümayun Hazinesi, 43
 Rusya, 1, 14, 25, 27, 28, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 49,
 51, 52

S

sadrazam, 3, 25, 38, 42, 48, 62, 63
 sancak mutasarrıfı, 23
 sancakbeyi, 17
 sarraf, 74, 85
 sefaretnâme, 2
 serdar-ı ekrem, 25
 Serdar-ı Ekrem, 2
 Sultan vakıfları, 12
 Süleyman Penah Efendi, 67, 68
 sürsat, 46

Ş

Şerif Efendi, 7, 56, 72, 74, 75, 76, 90, 93
 Şeyhülislam, 62, 63
 Şikk-ı Evvel, 77
 Şikk-ı Salis, 77
 Şikk-ı Sanî, 77

T

tağşiş, 59, 65
 tasarruf, 15, 28, 29, 31, 34, 55, 58, 71, 107

Tataarcık Abdullah Molla, 53, 72, 76
tedaviil, 65, 74
tersane, 7, 8
Tersâne Defterdarı, 105
tersâne giderleri, 103
Tersâne Hazinesi, 99, 102, 103, 104, 105
tumar kanunu, 91
Tımar rejimi, 23
tiftik resmi, 83
Topçu ocakları, 5
Tophane, 6
Tütün Gümrüğü, 71

U

ulûfe, 27

Ü

Üsküdar, 6, 98

V

vakıf, 10, 97
Venedik, 14
vergiler, 16, 20, 23, 28, 58, 61, 71

Y

yapağı resmi, 83
Yaş Antlaşması, 37, 41
Yeniçeri Ocağı, 4
Yergöğü, 39
Yusuf Ağâh Efendi, 10
Yusuf Paşa, 3, 37, 40

Z

Zahire Hazinesi, 78, 104
Zecriyye resmi, 83, 94, 95

